

GEEF DE BODEM EEN **STEM**

Een verkennende rapportage naar:
Hoe geven we een stem aan de bodem?

**TERR
AGENDA**

Rijkswaterstaat

(w)aardewoord

GEEF DE BODEM EEN STEM

Een verkennende rapportage naar:
Hoe geven we een stem aan de bodem?

Colofon

(w)aardewoord
Rozemarijn de Kwaasteniet
waardewoord@gmail.com
uitgave: november 2020

In opdracht van:

Rijkswaterstaat
Margot de Cleen
Co Molenaar

Illustraties: Rozemarijn
de Kwaasteniet
Foto's: Marja Kommers
Vormgeving: Ruben Stelli

Verantwoording

In opdracht van Rijkswaterstaat is door (w)aardewoord een rapportage geschreven, als mede-input voor TerrAgenda. De opdrachtgevers vanuit Rijkswaterstaat, Margot de Cleen en Co Molenaar, zijn in een ondersteunende rol betrokken geweest bij de totstandkoming van de rapportage.

(w)aardewoord

(w)aardewoord staat voor het agenderen van urgente onderwerpen rondom natuur, klimaat en samenleving. Door het woord te laten klinken en te bevragen: wat is nu écht waardevol?

Inhoudsopgave

Samenvatting	6	5.3 Welke rechten heeft de Nederlandse bodem?	36
Abstract	7	5.4 'Rights of Nature' als bodemrecht in Nederland	37
Inleiding	8	5.5 Andere juridische instrumenten: welke paden worden nog meer bewandeld?	38
Focus	8	5.6 Conclusies: Hoe geven we stem aan de bodem binnen het juridische domein?	40
Werkwijze	9	Hoofdstuk 6 Conclusies en aanbevelingen	42
Gestelde doelen	9	Hoe zijn de doelen behaald?	43
Afbakening	9	Waarom is een stem geven aan de bodem belangrijk?	43
Leeswijzer	9	Hoe geven we een stem aan de bodem?	44
Hoofdstuk 1 De probleemstelling	10	Bijlagen	46
1.1 Status van de bodem	10	Keuze voor geïnterviewden	46
1.2 Waarde van de bodem	12	Lijst van geïnterviewden	46
1.3 Urgentie voor een stem geven aan de bodem	13	Burgerinitiatief Ommermars	46
Hoofdstuk 2 Identiteit	14	Liesbeth Cremers	48
2.1 Relatie tot de bodem	15	De Voedseltuin	50
2.2 Een lokale aanpak	17	Petra J.E.M. van Dam	51
2.3 Educatie en taal	17	Jan Willem Erisman	52
2.4 Corona	18	Jemima Hall	53
2.5 Conclusies: Hoe nemen we de culturele identiteit mee in het geven van een stem aan de bodem?	19	Piet van Ijzendoorn	54
Hoofdstuk 3 Land en economie	20	IUCN NL	56
3.1 Bodem als commodity	21	Anne van Leeuwen	57
3.2 Derivaten van de bodem	25	Damaris Matthijsen	59
3.3 Conclusies: Hoe kan de economie bijdragen aan het geven van een stem aan de bodem?	27	Hanneke van Ormondt	61
Hoofdstuk 4 Overheid	28	Katy Olivia van Tergouw	61
4.1 Overheid als beleidsmaker en wet- en regelgever	28	Matthijs Schouten	64
4.2 Overheid als voorbeeld: de Commons	30	Fenneke Sysling	67
4.3 Conclusies: de rol van de overheid in het geven van een stem aan de bodem	33	Jan van de Venis	68
Hoofdstuk 5 Rechten	34	Taeke Visser	69
5.1 'Rights of Nature'	34	Michaël Wilde	70
5.2 Welke rechten heeft de Nederlandse natuur?	36	Literatuurlijst	72

Samenvatting

Hoe geven we stem aan de bodem?

Op welke manier is de intrinsieke waarde van de bodem op lange termijn te borgen?

urgentie

De bodem in Nederland staat onder grote druk. De volgende problemen zijn de aanleiding tot deze verkenning:

- De slechte status: de bodem is op vele plaatsen **gedegradeerd** en kan daardoor de **ecosysteemdiensten niet uitvoeren**.
- De waarde van de bodem: de bodem is onmisbaar voor het oplossen van onze maatschappelijke opgaven.
- De toenemende druk op land: transitie doen een steeds groter beroep op de bodem en op de bodemdiensten.
- De **maatschappelijke kosten** van niet duurzaam gebruik **zijn enorm**, denk aan de kosten voor bodemverontreiniging, paalrot, verdroging en verzakkingen van infrastructuur,
- De huidige bodembeleidskaders krijgen in de praktijk te **beperkt invulling**.

Het is dan ook niet de vraag **of de bodem een stem** nodig heeft, maar **op welke wijze** deze stem invulling kan krijgen.

samenvatting van de oplossingen

De instrumenten om de functies van de bodem op lange termijn te borgen voor de maatschappij moeten voldoen aan de volgende voorwaarden:

- Ken de **sociaal en culturele identiteit** aangaande de bodem
 - Vraag actief naar de relatie met bodem (en natuur)
 - Spreek een gemeenschappelijke taal
 - Investeer in betekenisvolle natuurervaring.
- Ontwikkel nieuwe **businessmodellen** die leiden tot **waardecreatie** in plaats van waardeonttrekking
- Nationale en decentrale overheden: bekleed een **voorbeeldfunctie** met het eigen areaalbeheer en ga **partnerschappen** aan met burgers en bedrijven voor nieuwe vormen van beheer.
- Zorg voor een **juridische borging**, die met de tijd meer de intrinsieke waarde gaat borgen.

Onderzoek

Deze conclusies komen voort uit analyses van interviews met experts uit verscheidene sectoren en deskresearch. De domeinen identiteit (bestaande uit cultuur en historie), land en economie, overheid en rechten zijn onderzocht. Per domein is gekeken naar de kernproblemen en hoe deze mee te nemen in oplossingen, aan de hand van voorbeelden uit de praktijk. Per domein worden concrete aanbevelingen gedaan, die onder andere voortkwamen uit de groepsessies en interviews

Identiteit: publieke discussies/ kritische kunst/ lokale aanpak

Economie en land: beloon ecosysteemdiensten / voordelrijke pacht/ lokale true pricing

Overheid: publiek-private samenwerkingen/ bodem in Omgevingswet

Rechten: mensenrecht op schone leefomgeving/ discussie voor een bodemrecht

Abstract

This research finds its origin in the profound concern about the current status of the Dutch soil. Many studies, specifically the recent study of the Council for the Environment and Infrastructure on agricultural soils 'Soils for sustainability', concluded that this ecosystem experiences tremendous pressure and is at risk of degradation. Existing regulations and goals set in legislation – both nationally and internationally – to secure soil health, have not been able to prevent soil degradation. As the soil is the basis of all life, it is essential to take care of the soil and listen to its needs. Therefore the aim of this study is to research possible tracks to give a voice to the soil and thus stop degradation, secure its intrinsic value and all its functions for the long term. By interviewing actors of different sectors and desk research, this research paints a picture of ways to include the soil in all the layers of society.

Four different realms have been studied. First the relation of the Dutch towards soil and nature, as part of the identity. This relationship is an essential element for making solutions successful, especially when support from citizens is needed. The second realm is the economy and its intertwined relationship to land use and ownership. This connection has far-reaching results for the vitality of soil and its public functions. Soil is treated as a commodity in the current neoliberal capitalist system. The third realm focuses on the role of public authorities and their ability to both set laws and regulation to improve soil health and their ability to be an example when it comes to supporting innovative ideas on soil governance in public-private partnerships. The fourth and last realm centers the possibilities of law to protect soil and its intrinsic value, inspired by the efforts of the 'rights of nature'-movement.

The conclusions show a set of solutions and actions enabling a voice for soils. These are based upon the following notions: 1. know the social and cultural relation to the soil as a basis to formulate solutions. However, actively question this relationship by dialogue, and at the same time create nature experiences (especially for children) to reshape this relationship. 2. Develop new business models that create value instead of commodification of the soil, such as rewarding the management of soil ecosystem services. 3. Public authorities can set the example by integrating soil functions in their land management, in public-private management of publicly owned land and can stimulate private businesses to sustainably manage their soils for example by financial support. 4. Legislation does not immediately fit in the Dutch culture but can be used to back the intrinsic value of soil. Most promising is the human right for a clean and healthy environment, slowly discussing and working towards a right for the soil itself.

Inleiding

In Nederland zien we dat de druk op land enorm toeneemt. Ondanks ruim dertig jaar bodembeleid zien we dat het niet goed gaat met de bodem. Het huidige beleid kan de economische druk niet weerstaan. Tegen deze achtergrond heeft (w) aardewoord in opdracht van Rijkswaterstaat verkend of, en op welke wijze, er aan de bodem een stem kan worden gegeven. Het resultaat van deze verkenning moet zijn weerslag krijgen in de TerrAgenda 2020-2030 'Help! de bodem verdwijnt!'.

Focus

De gehanteerde aanpak vormde zich initieel naar de vraag: **Kunnen we de bodem een stem geven via het toekennen van "rechten"**? In die vraag zitten een aantal deelvragen opgesloten waaronder:

1. Wat is de status en waarde van de bodem?
2. Hoe kan er een stem worden gegeven aan het onzichtbare?
3. Kan aan de bodem een recht worden gegeven?

Het eerste deelonderwerp betreft de focus op organisaties, partijen en professionals die met hun handen in de bodem zitten, letterlijk of figuurlijk. Van boeren tot onderzoekers. Centraal staan vragen als: wat is de waarde van de bodem en welke problemen doen zich voor? Dit deel geeft de context voor de verkenning en waarom nieuwe instrumenten voor de bodem nodig zijn. Het tweede deelonderwerp betreft niet-zichtbare entiteiten: hoe krijgen die een gezicht? Kunstenaars, filosofen, ngo's en anderen die zich bezighouden met representatie zijn geraadpleegd om meer over hun aanpak te vertellen. Dit onderdeel geeft inzicht in manieren waarop representatie uiting kan krijgen. Het derde deelonderwerp betreft het hebben van een recht en het geven van een recht. Natuurrechten spelen hier een grote rol in: het idee dat natuur ook rechten heeft en deze ook juridisch toegekend krijgt. Dit idee bevraagt het recht als exclusief voor mensen (en bedrijven). Binnen dit onderdeel is er ook plaats voor aanverwante juridische instrumenten.

De initiële vraag is, door reacties in de interviews en input vanuit werksessies, verbreed tot: **'Hoe kunnen we aan de bodem een stem geven?'** Daarbij is gekeken wat mogelijke instrumenten zijn om de functies van de bodem op lange termijn te borgen voor de maatschappij en het in stand houden van het natuurlijk systeem zelf.

Werkwijze

Zoals vele opdrachten is ook deze aanpak door de coronapandemie gewijzigd. De belangrijkste bronnen van informatieverzameling zijn digitale interviews met individuen vanuit verscheidene sectoren. Vervolgens is de onderzoeksvraag, met de uitkomsten uit de interviews, voorgelegd tijdens een online bijeenkomst over de TerrAgenda op 29 juni 2020.¹ In twee break-out sessies zijn de ideeën getoetst en bediscussieerd. De resultaten van deze sessies zijn meegenomen naar een digitale omgeving, Slack, waar de discussie werd voortgezet. Op 25 september vond een digitale uitwisseling van het idee op de SDG Action Dag plaats. Naast de interviews en groepsessies is er door desk research uitgevoerd. Op basis van expert judgement van (w)aardewoord in samenwerking met Rijkswaterstaat zijn er analyses gemaakt en conclusies getrokken, om vervolgens aanbevelingen te doen voor de TerrAgenda.

Gestelde doelen

De beantwoording van bovengenoemde onderzoeksvragen moet invulling geven aan een viertal doelen:

Doel 1: *Een verkenning van de haalbaarheid om het principe achter mensenrechten te vertalen naar "bodembrechten".*

Doel 2: *Communicerbaar verhaal over de bodem, met nut en noodzaak van een stem voor de bodem*

Doel 3: *Een dialoog op gang brengen*

Doel 4: *Voorstel voor agendering in de TerrAgenda 2020-2030*

Afbakening

Met de verkenning naar het geven van een stem aan de bodem wordt er een brede discussie gestart. Daarom is het belangrijk te noteren dat deze discussie nog lang niet 'af' is. De betrokken partijen zijn zich er van bewust dat de consequenties van een stem geven aan de bodem groot kunnen zijn. Deze verkenning representeert de besproken thema's, literatuur en beelden die in de gesprekken zijn gedeeld en vervolgens geanalyseerd. De zoektocht naar het geven van een stem aan de bodem gaat voort en is dus geenszins afgesloten. Iedereen wordt uitgenodigd om bij te dragen aan deze verdere discussie. Het karakter van deze verkenning is een Nederlands perspectief. Het is niet gericht

op het leveren van een operationeel beleidsinstrument. De verkenning geeft wel perspectieven voor de wijze waarop de bodem een stem kan krijgen bij afwegingen.

Leeswijzer

Het eerste hoofdstuk houdt zich bezig met de vraag: 'wat is de status en waarde van de bodem?' Op basis van literatuur en gesprekken met vertegenwoordigers uit verschillende sectoren, die vertellen waarom de bodem waardevol is, wordt de huidige conditie van de bodem geschetst en de waarde die de bodem vertegenwoordigt. Het resultaat benadrukt de reden en urgentie van deze verkenning.

Het tweede, derde en vierde hoofdstuk geven uitwerking aan de vraag: 'Hoe kan er een stem worden gegeven aan het onzichtbare?' Hoofdstuk 2 beschrijft de relatie met het cultureel-maatschappelijke domein. Visies betreffende de culturele identiteit en sociale vraagstukken komen hier aan bod. Concrete vormen van bewustwording, maar ook gedachten over de relatie van Nederlanders met hun bodem komen aan de orde. Hoofdstuk 3 gaat over land en economie en behandelt de rol van de markt, bedrijven en de private sector. Er is een grote rol voor landeigendom en de wijzen waarop de bodem onderdeel van de economie is. Hoofdstuk 4 richt zich op de rol van de overheid. De rapportage laat zien hoe de overheid met het tot haar beschikking staande instrumentarium beleidsveranderingen kan doorvoeren en met haar grondareaal een voorbeeldfunctie kan vervullen.

Hoofdstuk 5 gaat in op de vraag: 'Kan aan de bodem een recht worden gegeven? De focus ligt op de natuurrechtenbeweging en andere vormen waar het recht wordt gebruikt om op te komen voor niet-menselijke entiteiten. Het idee van een bodemrecht wordt hier uitvoerig besproken.

Het zesde en laatste hoofdstuk geeft de conclusies en doet een aantal aanbevelingen. In de bijlagen zijn de uitwerkingen van de gevoerde gesprekken terug te vinden, net als een overzicht van de geïnterviewden en een toelichting op de keuzes.

¹ Verdere informatie over deze groepsessie is te vinden op bewustbodembegebruik.nl/actueel/terragenda-2020-2030-vitale-bodems-in-heel-nederland-in-2030/. In deze rapportage wordt op verschillende momenten aan deze sessie gerefereerd.

De probleemstelling

de huidige status en waarde van de bodem

Hoe staat het met de bodem? En waarom is een stem geven aan de bodem zo urgent? Deze vragen staan centraal in dit eerste hoofdstuk. Onder andere aan de hand van het rapport 'De bodem bereikt?!' wordt de ecologische status van de bodem geschetst. Vervolgens komt de waarde van de bodem aan bod. Hoe definiëren we deze en voor wie is de bodem waardevol?

1.1 Status van de bodem

In 2017 is Rijkswaterstaat in samenwerking met het Initiatief Bewust Bodemgebruik een dialoog gestart onder de titel 'Een robuuste bodem onder de SDG's'. In dit kader is een position paper opgesteld waarin bodemdegradatie wordt geadresseerd evenals de toenemende druk op land door de maatschappelijke opgaven zoals de energietransitie, de landbouw- en voedseltransitie en de transitie naar een circulaire economie (Mol et al., 2017). Dat het niet goed gaat met de kwaliteit van de Nederlandse bodem onderschrijft de recente studie van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (Rli) 'De bodem bereikt?!'. Zoals de titel al doet vermoeden is het een alarmerend rapport dat aangeeft dat de vitaliteit van deze bodems onder druk staat (Rli, 2020a). Het rapport fungeert in dit hoofdstuk als een belangrijke bron om kort en bondig de situatie te schetsen van de Nederlandse bodem. Een belangrijke notie is dat het rapport verslag doet van de Nederlandse landbouw en bos- en natuurbodems (oftewel de rurale bodems).

Het laat de stadbodems en industriële bodems buiten beschouwing. Hiervoor biedt de white paper 'Stop bodemdegradatie in Nederland' van Het Groene Brein een perspectief (2020). Deze white paper laat zien hoe ecosysteemdiensten van de bodem zijn aangetast door (onbewust) bodemgebruik en wat dit betekent voor maatschappelijk gebruik. Daarnaast heeft de Rli recent het advies 'Stop bodemdaling in veenweidegebieden' uitgebracht. De maatschappelijke kosten van bodemdaling in deze gebieden zijn hoog. Het betreft niet alleen schade aan huizen, breuken in infrastructuur, maar ook een relevante bijdrage aan de emissie van broeikasgassen (Rli, 2020b).

Vanuit de Raad worden de volgende problemen met betrekking tot de rurale bodems genoemd: "verzuring, vermesting, verdroging, verdichting en verhoogde kwetsbaarheid" (Rli, 2020a, p.5). De problemen verschillen per gebruiksfunctie van een bodem, zo hebben de bos- en natuurbodem last van verzuring en vermesting, als gevolg van een ontregelde bodemchemie. Landbouwbodems gaan gebukt onder de intensieve landbouw, waardoor onder andere verdichting van de bodem plaatsvindt door het gebruik van tractoren en andere machines. Hierdoor kan de beworteling niet goed plaatsvinden, wat leidt tot kwetsbaarheid voor droogte en wateroverlast – doordat de bodem het water niet doorlaat. Ook is de bodemchemie verstoord door het overmatig gebruik van kunstmest (Rli, 2020a). Voor de urbane bodems gelden andere problemen, zoals bodemafdekking, verdroging en vernatting, bodemdaling, verdichting en bodemverontreiniging. Daarnaast is de stedelijke bodem vaak ook 'vol', bijvoorbeeld met leidingen en kabels (Groene Brein, 2020). Bodemdegradatie zet de gebruiksfuncties onder druk, denk bijvoorbeeld aan het produceren van genoeg voedsel of drinkwatervoorziening (Rli, 2020a).

Klimaatverandering, met perioden van droogte en intense regenval, vraagt nog meer van de bodem. Ook de (huidige) transitie naar een circulaire economie en verduurzaming van de energievoorziening vragen ruimte. Deze constatering – voor landbouw, bos- en natuurbodems – zijn door de Rli naast de huidige richtlijnen en doelen voor de bodem gelegd.² De vraag van de Raad is: In hoeverre worden de doelstellingen in richtlijnen behaald? De Raad is heel expliciet: " de (inter)nationale doelen en richtlijnen

“De bodem is de basis van al het leven, de grond van ons bestaan. Iedereen, nu en in de verre toekomst, heeft recht op een gezonde bodem.”

- Piet van Ijzendoorn
over het belang van de bodem

worden niet gehaald" (Rli, 2020a, p.11). Dit roept de vraag op in hoeverre de huidige beleidsinstrumenten concreet genoeg zijn en toepasbaar op verschillende schaalniveaus. De voorziene invoering van de Omgevingswet in 2022 biedt weliswaar een kader, maar geeft weinig houvast om de intrinsieke waarde van bodem en ondergrond op een goede manier te borgen. Hetzelfde geldt voor de Milieueffectrapportage (m.e.r.). Bovendien geldt de m.e.r. voor grote (veelal infrastructurele) projecten (InfoMil, n.d.).

² De genoemde richtlijnen en doelen op nationaal niveau: Bodemstrategie, Nationaal Programma Landbouwbodems, Nitraatrichtlijn, KRW en Grondwaterrichtlijn, Habitatrichtlijn, Vogelrichtlijn, Biodiversiteitsverdrag, Ambitie- en doelenbrief voor de Bossenstrategie. Op internationaal niveau: de Codex Alimentarius (FAO), de SDGs vanuit de VN (specifiek subdoel 15.3; aangetast land en gedegradeerde bodem herstellen en het streven naar een wereld die qua landdegradatie neutraal is), het Klimaatakkoord van Parijs en de LULUCF (beiden vanuit de EU) (Rli, 2020a).

De interviews bevestigen de situatie die de Rli beschrijft: een grote zorg over de huidige status van de bodem. Dit blijkt uit opmerkingen als “Juist als we de bodem niet meenemen, kunnen we de wereld niet meer voeden.” (Michaël Wilde) en “Of de aarde rijker wordt of niet ligt aan de bodem.” (Piet van IJzendoorn). De conclusie over de status van de bodem is: niet al te best en reden tot grote zorgen, zowel als het gaat om landbouw, bos- en natuurbodems, als om urbane bodems. De waarde die aan de bodem wordt gehecht is belangrijk om verder te ontleden. Hoe zien we waarde en waar bestaat deze uit en op welke wijze kan waardecreatie plaatsvinden en worden geborgd?

1.2 Waarde van de bodem

In de interviews kwam de waarde en waardecreatie van de bodem veelvuldig aan bod. Om het belang van de bodem goed in kaart te brengen is het essentieel om aan te kaarten hoe ‘we’ als mensen de waarde van de bodem zien. Vanuit welke perceptie? Zijn we voornamelijk bezorgd als het gaat om de degradatie van de bodem? Zien we de bodem als intrinsiek waardevol? Of als instrumenteel waardevol? Een uiteenzetting van de begrippen instrumenteel en intrinsiek wordt duidelijk verwoord in *Nature*:

“Intrinsic value is the value that an entity has in itself, for what it is, or as an end. The contrasting type of value is instrumental value. Instrumental value is the value that something has as a means to a desired or valued end. Instrumental value is always derivative on the value of something else, and it is always conditional” (Sandler, 2012).

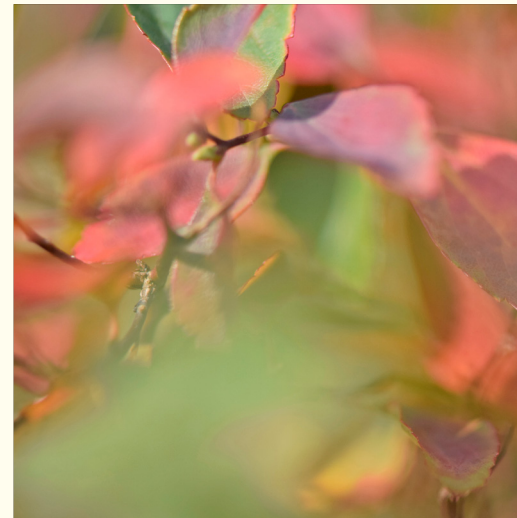
In andere woorden: instrumentele waarde vinden we in zaken die gekoppeld zijn aan een ander belang. Bijvoorbeeld, zonder het licht van een lamp is het lastig om in de avonduren te lezen, waardoor een lamp een instrumentele waarde heeft. Intrinsieke waarde is het makkelijkste te illustreren in hoe mensenlevens gewaardeerd worden.

In de interviews over de waarde van de bodem, werd er zowel gehint aan een intrinsieke als instrumentele waarde. Zo werd de bodem aan de ene kant intrinsiek waardevol bevonden, als levend ecosysteem – dus zonder dat mensen

“Ik heb een elektricien nodig om mijn lampen aan te leggen en zonder elektricien heb ik geen licht. Dus in die zin is de elektricien instrumenteel voor mijn welzijn. Tegelijkertijd heeft de elektricien ook waarde voor zichzelf. De waarde is niet alleen dat hij mijn lamp kan aanleggen. En zo zie ik dat ook met natuur.”

- **Matthijs Schouten**

over de intrinsieke en instrumentele waarde van de natuur

daar een voordeel uit halen. Dit linkt ook aan het concept van een natuurrecht en mensenrechten (zie hoofdstuk 5). Aan de andere kant wordt wel degelijk de instrumentele waarde van de bodem erkend. Het Rli rapport geeft aan hoe mensen afhankelijk zijn van de bodem. Het is dus ook niet vreemd om aan te geven dat de waarde van de bodem ook gekoppeld is aan een ander belang, namelijk het leven van mensen. Echter, de instrumentele waarde gaat verder dan enkel de vitale functies, zoals het vasthouden van water of het produceren van voedsel. Inzien dat de bodem ofwel intrinsiek al dan niet instrumenteel waardevol is, is geen gemeengoed en is een stap waar velen nog niet zijn (zie hoofdstuk 2). In beide benaderingen wordt de bodem namelijk meegenomen in een waarde conceptualisatie die voor velen er anders uitziet of niet bestaat. Natuurfilosoof en ecooloog Matthijs Schouten doelt hiermee op het volgende: "Wij zien de bodem als erg waardevol in termen van ruimte en landgebruik en prijzen." Met andere woorden: losgekoppeld van de werkelijke, reële functies die de bodem levert. In die zin is het een zeer economische visie op een instrumentele waarde. IUCN NL benadrukt dat het vaak eerst fout moet gaan voordat mensen een belang willen inzien, wat ook geldt voor de bodem. Zo wordt de dust bowl van de jaren '30 in de VS aangehaald als voorbeeld hoe het faliekant fout kan gaan. Inmiddels zijn de boeren in de Mid West op een andere landbouwtechniek, conservation agriculture, overgegaan, zo vertelt de Nederlandse tak van de natuurbehoudsorganisatie.

Kort samengevat: in de interviews werd zowel aangegeven dat de bodem een intrinsieke waarde heeft, een waarde als ecosysteem, en een instrumentele waarde – door het leveren van ecosystemendiensten waar mensen afhankelijk van zijn. Schouten geeft aan dat deze vormen naast elkaar staan en illustreert dit beeldend (zie kader). Het ervaren van waarde linkt ook aan de bewustwording en cultuur (zie hoofdstuk 2)

1.3 Urgentie voor een stem geven aan de bodem

Ondanks de ruim dertig jaar bodembeleid neemt bodemdegradatie toe en wordt de geschiktheid van de bodem onvoldoende meegewogen in de toedeling van gebruiksfuncties en in het beheer en gebruik zelf. Te lang is vastgehouden aan de maakbaarheid van de bodem. Bovenstaande paragrafen laten zien:

- De slechte status: de bodem is op vele plaatsen gedegradieerd en kan daardoor de ecosystemendiensten niet uitvoeren.
- De waarde van de bodem: de bodem is onmisbaar voor het oplossen van onze maatschappelijke opgaven.
- De toenemende druk op land: transitie doen een steeds groter beroep op de bodem en op de bodemdiensten.
- De maatschappelijke kosten van niet duurzaam gebruik zijn enorm, denk aan de kosten voor bodemverontreiniging, paalrot, verdroging en verzakkingen van infrastructuur,
- De huidige bodembeleidskaders krijgen in de praktijk te beperkt invulling.

Al deze feiten samen tonen de noodzaak en urgentie van deze verkenning. De vraag is dus niet óf een stem aan de bodem moeten worden gegeven, maar **hoe dit vorm te geven**. Anders gezegd, zonder stem aan de bodem te geven worden de bodems niet vitaal, ook niet op de langere termijn. Een vitale bodem levert bij goed gebruik en beheer vele diensten, ook op de lange termijn.

³ De dustbowl was een periode van enorme droogte op The Great Plains in de Verenigde Staten en Canada in de jaren '30 van de 20ste eeuw, met grote economische gevolgen in combinatie met The Great Depression. De regio kende van nature al veel droogte, maar de dustbowl was beduidend anders: "What made the 1930s notorious was the virtually simultaneous occurrence of harsh climatic conditions across a wide spatial area and difficult economic conditions that persisted through much of the decade. Multiple years of below average precipitation [...], exacerbated by land management practices of the day, led to high rates of eolian soil erosion and dust storm activity across much of the region (Maio et al. 2007; Wheaton and Chakravarti 1990)." (McLeman, 2014).

Identiteit

de maatschappelijke culturele context van de bodem

“The same three tasks recur across cultures and epochs: to shelter what is precious, to yield what is valuable, and to dispose of what is harmful.”

- Robert MacFarlane over de rol van de bodem en ondergrond in culturen in *Underground* (2019, p.8).

Hoe is onze relatie met de bodem? Vanuit deze vraag start de analyse naar de culturele identiteit van Nederlanders ten opzichte van hun bodem. Wat zou Nederlanders helpen om bewuster te zijn van de bodem, om dit vervolgens in acties om te zetten? De ideeën en visies uit de interviews geven aan in welke richting gedacht kan worden. In dit hoofdstuk wordt er zowel naar natuur als naar de bodem verwezen, aangezien het vaak om eenzelfde houding gaat.

Wanneer er geen bewustwording is van natuur, is de stap naar de bodem nog groter. Daarom worden beiden genoemd in de maatschappelijke context. De Britse schrijver Robert MacFarlane beschrijft in zijn boek *Underground* heel treffend de culturele functie van de bodem en de ondergrond (zie bovenstaande quote). Deze analogie kunnen we ook door trekken naar Nederland, denk bijvoorbeeld aan de mergelgroeves in Limburg of de Veenkoloniën in Drenthe. Waarom is het onderzoeken van de totstandkoming van de culturele relatie belangrijk in deze verkenning? Inzicht in de relatie vertelt ons waar rekening mee moet worden gehouden als het gaat om bepaalde cultuurspecifieke tradities, gevoelens en praktijken met betrekking tot het Nederlandse landschap. Dit is van belang om bewustwording van de bodem onder de mensen te verbeteren, om vervolgens acties gericht op waardecreatie te kunnen initiëren.

2.1 Relatie tot de bodem

De algemene schets van de culturele functie van de bodem en ondergrond is aan te vullen met een aantal specifieke elementen voor Nederland. Het Nederlandse landschap wordt gekenmerkt door maakbaarheid. Dit landschap zou er totaal anders uitzien zonder dijken, drooggelegde polders en zandwinputten. Het ‘temmen’ van de natuurlijke omgeving ziet historicus Fenneke Sysling terug in de 19^e eeuw, waar het idee van modernisatie door het land te bewerken zowel in Nederlands-Indië als in Nederland heerste. In Nederlands-Indië werden de gekoloniseerden geschikt bevonden voor landarbeid, om zo verder te ‘moderniseren’ onder Nederlands gezag. In Nederland werden ‘paupers’ uit stedelijk gebied aan het werk gezet op het land om zo ‘betere mensen’ te worden. Het toont een cultuur waarin het heersen over bodem en land als positief werd bevonden.

Vanuit historisch perspectief is de ruimtelijke inrichting van Nederland ook sterk aan de bodem gekoppeld. Lintbebouwing vestigde zich op kreekkruggen in voormalig overstroomde gebieden, bijvoorbeeld in West Friesland Oost (Provincie Noord Holland, n.d.). Later zijn, door een toename in de bevolkingsgroei en de daarmee schaarser wordende ruimte, bodems die van nature minder geschikt waren voor infrastructuur en huizenbouw ook voor deze doeleinden gebruikt. De droge heidevelden worden tegenwoordig bij voorkeur gebruikt door intensieve

“We leven in een steriele omgeving. We leven binnen waardoor er een disconnectie is met de natuur.”

- **Jemima Hall**

over de huidige relatie ten opzichte van de natuur waardoor er weinig fysieke ervaringen meer zijn

landbouw, omdat daar het hele jaar mechanisatie mogelijk is. In het verlengde hiervan zijn organisatievormen ontstaan om de leefbaarheid te bevorderen: de waterschappen. De waterschappen komen voort uit de strijd tegen het water. Hier vloeit ook de maakbaarheid uit voort omdat de mens het water deels naar eigen hand zette. Samenwerking zorgde voor bescherming en goede waterverdeling. Ook het zogenaamde poldermodel komt hieruit voort: door overleg en afspraken worden uiteindelijk zaken in consensus besloten. Dit is kenmerkend voor de Nederlandse identiteit.

Ook interviews, vanuit andere disciplines zoals natuurfilosofie, benadrukken de heersende scheiding in de beleving van mensen tussen cultuur en natuur – waarin de cultuur van de mensen boven de natuur staat.⁴ In andere woorden: de natuur staat in dienst van mensen. Gezien de korte schets van de natuurhistorie in Nederland en de daar bijhorende gevolgen voor de cultuur, is die houding wellicht te begrijpen. In het verlengde hiervan, ziet kunstenaar Jemima Hall hoe

⁴ Hier is veel over geschreven, onder andere door Donna Haraway, Bruno Latour, Jason W. Moore vanuit het westerse perspectief. Vanuit het niet-westerse perspectief is onder andere door auteurs vanuit de oorspronkelijke bevolking, zoals Zoe Todd, juist kritiek geleverd op het posthumanisme (van o.a. Latour). In het vakgebied critical indigenous studies bekritiseert o.a. Jessica L. Horton ook Latour's aanpak.

de huidige leefwijze, die zich voornamelijk binnenshuis afspeelt, de disconnectie met de natuur in standhoudt. Een deel van die leefwijze is een focus op het 'propre', het schone en het niet-vieze. Ze vertelt hoe je als kind te horen krijgt dat je niet met modderpoten naar binnen mag komen, want dat wordt als 'vies' gezien. Deze connotatie ('modder is vies', 'aarde is vies') kan je terugleiden naar diezelfde scheiding van natuur en cultuur: die twee moeten niet met elkaar in contact komen. Maar waar brengt ons dat? Hall benadrukt het belang van de fysieke ervaring in de natuur. Zij staat niet alleen, zo is ook natuurfilosoof Matthijs Schouten al jaren bezig met het uitvoeren van een educatieprogramma om kinderen in de natuur te brengen. Hij vertelt dat als mensen in hun kindertijd wezenlijk contact hebben gemaakt met natuur, dit een effect heeft op de rest van hun leven. Investeren in natuureducatie is een belangrijke pijler om de relatie met de natuur en daarmee de bodem weer op pijl te krijgen.

Maar wat als er geen, tot weinig, fysieke ervaring van de natuur is? Dan wordt het lastig om je persoonlijk te verhouden tot de natuur en bodem. De eerder genoemde historische culturele context, die de scheiding van natuur en cultuur bevestigt, helpt ook niet bij het opbouwen van een 'relatie' met de bodem. De meest concrete manier om de bodem te ervaren is in de eigen omgeving, bijvoorbeeld in de eigen tuin (mits deze aanwezig is), of via de voeding. Met betrekking tot de eigen tuin: Operatie Steenbreek houdt zich bezig met het 'ontsteden' van tuinen en ziet dat veel tuinen in gemeentes soms wel tot 70% uit stenen bestaan (BNR, 2020).⁵ Het gevolg is dat de bodem verstikt. De vraag is of Nederlanders zich wel bewust zijn van de gevolgen van verstening voor de bodem. Ook als het aankomt op kennis over voeding heeft de Nederlandse consument nog heel wat te leren. "De consument heeft geen idee van de rol van de bodem," vertelt Jan Willem Erisman, hoogleraar Environmental Sustainability aan de Universiteit Leiden. Volgens hem komt dit doordat voeding een economisch product is geworden.

Een belangrijk onderdeel van het ontwikkelen van een relatie met de natuur, en dus ook de bodem, is de locatie. Met de verwachting dat wereldwijd ongeveer 68% van de mensen in de toekomst in steden wonen (UN, 2018), is het van groot belang om juist ook de stem van de bodem in een specifiek urbane context te formuleren. Natuurfilosoof Schouten ziet het al voor zich: natuur als een plek die afgelegen ligt van de stad en tijdens tripjes wordt bezocht.⁶ Vanuit de interviews werd door de kunstenaars benadrukt dat kunst de kracht heeft om mensen uit het rationele te trekken naar beleving en verwondering toe. Op die manier zou kunst de urbane bodem een stem kunnen geven, die door beleving mensen uiteindelijk aan het denken zet.

⁵ Wout Veldstra van Operatie Steenbreek pleit voor het helpen bij het 'ontsteden' van mensen, in plaats van heffingen leggen op stenen tuinen (BNR, 2020).

⁶ Zie bijvoorbeeld *Nature in Modern Society* (PBL, 2017): www.pbl.nl/en/publications/nature-in-modern-society

2.2 Een lokale aanpak

Het element dat bijna in elk gesprek en in elk succesvol initiatief naar voren kwam was het lokale element. Tot de omgeving waar je woont, ontspant en werkt heb je logischer wijze meer binding en betrokkenheid dan tot een willekeurige omgeving. Sta je dan ook meer open en heb je een beter gehoor voor de stem van de bodem? De geïnterviewden lijken daar op te hinten. Dit impliceert dat er vele stemmen zijn verbonden aan de verschillende bodems.

De geïnterviewden beamen bijna allen in hun verhalen en visies een rol voor een lokale aanpak die aansluit bij het gevormde landschap. Historicus Fenneke Sysling noemt dit het 'bioregionalisme' en onderstreept het potentieel hiervan. In dit begrip wordt cultuur aan de lokale natuur gekoppeld. Ze geeft een voorbeeld van hoe bioregionalisme kan werken voor de bodem: communiceer op dezelfde wijze over bodemovergangen als hoe er nu gecommuniceerd wordt over provinciegrenzen op grote borden. Op die manier wordt de kennis over de bodem ook meer gemeengoed. Ook Erisman gelooft sterk in gebiedsprocessen, en dan vooral via coöperaties voor de invulling van natuurbeheer.

Zo is de Voedseltuin in Rotterdam een mooi voorbeeld van een lokale aanpak met een sociaal doel. De Voedseltuin is opgestart vanuit de vraag om meer verse groentes toe te voegen aan de pakketten van de voedselbank. In het verlengde van de Voedseltuin, zijn er voor reguliere consumenten steeds meer initiatieven die hen dichterbij de boer en tuinder brengen. Een aantal regionale/lokale voorbeelden zijn: Herenboeren in Boxtel, Landzicht in Strijen, en PuurDichtbij in regio Gelderland. Een lokale aanpak met burgers is eveneens succesvol, bijvoorbeeld in de vorm van een burgerinitiatief. In hoofdstuk 4 wordt hier meer aandacht aan besteed in de context van de commons.

Door op het lokale in te zetten, wordt natuur en bodem concreet. Het gaat niet langer over 'de Nederlandse bodem', maar over de kleibodem in de achtertuin of de zandbodem waar je wandelt. Het verkiezen van een specifieke focus boven een algemeen verhaal, werd ook aangeraden door Anne van Leeuwen van de Ambassade van de Noordzee – wiens Ambassade een goede referentie is voor het stem geven aan een onderdeel van het natuurlijk

“We worden met z’n allen bewust dat we kwetsbaar zijn en afhankelijk zijn van de natuur. Uiteindelijk komen deze pandemieën voort uit misbruik en uitputting van de natuur. En wat ik ook heel fascinerend vind, is dat mensen door de gedwongen retreat, zich veel bewuster zijn van de kwaliteit van hun eigen omgeving en het ontbreken van kwaliteit in de eigen omgeving.”

- **Matthijs Schouten**

over de invloed van de corona-pandemie op de bewustwording van natuur

systeem. Een concretisering vraagt om een uitwerking die specifiek is voor een desbetreffende locatie.

2.3 Educatie en taal

Een ander element dat werd genoemd in de interviews was de rol van educatie. Hier zijn al concrete uitwerkingen van, zoals Natuurwijs vanuit Staatsbosbeheer en bijvoorbeeld ngo's die zich richten op natuureducatie.⁷ Schouten noemt vooral dat hij kinderen wil laten verwonderen in de natuur en hen dit wil laten ervaren. Educatie kan op verschillende manieren worden opgevat. Zo heeft Natuurmonumenten verspreid over Nederland zo'n 19 speelnatuurplekken gerealiseerd (Natuurmonumenten, n.d). Wellicht biedt dit inspiratie voor schoolpleinen, die net als de woonwijken vol tegels liggen.

⁷ Bijvoorbeeld IVN, maar ook gemeentes zoals Amsterdam hebben een natuureducatieprogramma, zie www.amsterdam.nl/onderwijs-jeugd/schooltuinen-natuureducatie/

Niet alleen kinderen, maar ook volwassenen hebben verwondering nodig. De natuurfilosoof Matthijs Schouten geeft aan dat volwassenen met name iets moeten ontleren. Hij doelt daarmee op het laten varen van de concepten die volwassenen hebben van de natuur, waarin vaak natuur als ondergeschikte wordt gezien. Door een oefening met een mindfull-aspect (enkel observeren, niets conceptualiseren), laat Schouten mensen los komen van de huidige houding ten opzichte van natuur. Dit is lastiger dan op het eerste gezicht lijkt en vergt tijd en volharding. Kunst kan een oplossing zijn om niet al te veel van de aanschouwer te vragen, terwijl de visie van de aanschouwer wordt bevestigd. Een mooi voorbeeld van hoe kunst een stem aan de bodem kan geven, en tegelijkertijd de concepten van de kijker bevestigd, is het werk *soil.erg* van de Amerikaanse kunstenaar Claire Pentecost. De gehele tentoonstelling betrof de bodem, maar één onderdeel springt er uit: een stapel van aardse materie in de vorm van gouden staven (Pentecost, n.d.).⁸

Het oppert de vraag: wat is werkelijk van waarde? Soms is een discussie al waardevol. Schouten vertelt over een project dat beoogde een stuk natuur af te schermen voor mensen – waar veel gedoe over kwam. Die discussies zijn belangrijk om te hebben.

In het verlengde hiervan staat de rol van taal. Welke woorden gebruikt worden om aan de bodem te refereren is erg belangrijk. Zo is het gebruikelijk in veel culturen om over Moeder Aarde – of Pachamama, beide naar de traditie van oorspronkelijke bewoners – te spreken wanneer het natuurlijke systeem betreft. Jurist Jan van de Venis beargumenteert dat dit in Nederland niet aan te raden is maar juist de bodem als ecologisch systeem te benaderen. Naast het gebruik van de overwogen termen voor de bodem, zijn connotaties aan de bodem verworven in de taal. Er zijn vele spreekwoorden over de bodem, denk bijvoorbeeld aan ‘uit de klei getrokken’, ‘dat is bagger’, ‘tot op de bodem uitzoeken’, ‘met de grond gelijk willen maken’, ‘zand erover’ en ‘kop in het zand steken’.⁹

Ook achternamen refereren aan de bodem waar mensen vandaan kwamen, bijvoorbeeld: van den Donk, van Veen, Veenis, van Ederveen, Kleibeuker, Kleiboer, Kleiterp, Van Zanden, van Duinen, van der Kleij, Zandstra enz. In het Engels haalt Jemima Hall voorbeelden aan die de bodem in een negatiever daglicht zetten, denk bijvoorbeeld aan het woord ‘soiled’ (vervuild/onrein) wat afgeleid is van

“Stap één is dat je mensen de waarde en essentie van de bodem moet laten begrijpen. Je kan niet meteen verantwoordelijkheid laten voelen”

– Anne van Leeuwen

over het opbouwen van een relatie met de bodem

‘soil’ (bodem). Ook ‘dirt’ betekent zowel aarde als vuiligheid, waar ‘dirty’ weer een afgeleide van is.

In haar Donut-theorie voor een ander economisch model, geeft Kate Raworth aan dat mensen eenzelfde taal moeten spreken voor een transitie (Raworth, 2018) – hoofdstuk 3 gaat verder in op haar theorie. Anders gezegd, willen we de bodem een stem geven, dan moeten we elkaar begrijpen en taal is daar essentieel in. Dit is eveneens een cultureel bepaald element.

2.4 Corona

De invloed van de corona-epidemie is in veel gesprekken aangehaald, vooral als een moment voor verandering: ‘never waste a good crisis’. In vrijwel alle gesprekken

⁸ Pentecost voorziet een nieuw monetair systeem, een die niet langer op de ‘petrodollar’ is gebaseerd – een term die in de jaren ’70 is geïntroduceerd door academicus Ibrahim Oweiss om de speciale link tussen de dollar en de onderliggende commodity, olie, te benadrukken. Ze schrijft: “The new system of value will be based on living soil. The unit of currency—the “soil-erg”—replaces the petrodollar.”(2012, p.7). Zie voor beelden van *soil.erg* www.publicamateur.org/?p=85

⁹ Zie voor meer informatie over bodemsprekwoorden: Global soil proverbs; cultural language of the soil (2018) door Jae E. Yang, M.B. Kirkham, Rattan Lal en Sigbert Huber.

werd de rol van de pandemie voor de relatie met natuur en de publieke waarden besproken en wat dit kan betekenen. Natuurlijk blijft het speculeren, maar de meeste geïnterviewden hopen dat de pandemie wat betekent voor de relatie tussen mens en natuur. Niet alleen in de interviews, ook in het publieke debat is er veel consternatie over de publieke waarden en de huidige samenleving. Dit is niet de plek om deze discussie verder aan te zwengelen, maar biedt wel de ruimte om aan te geven dat de huidige crisis de essentie en het belang van een goed georganiseerde publieke sector toont. Reflecterend op de lokale aanpak, schrijven onderzoekers van de onderzoeksgroep Institutions for Collective Action aan de Universiteit Utrecht, juist hoe burgerinitiatieven een grote rol kunnen spelen bij het herinrichten van een post-corona samenleving:

“De coronacrisis roept veel vragen op over de verhouding overheid versus markt, respectievelijk publieke versus private verantwoordelijkheid. De verantwoordelijke en solidaire burger is in korte tijd het rolmodel geworden. ‘We moeten het samen doen’ klinkt het overal en de hele dag door. Alle reden om beter naar het fenomeen burgercollectieven te kijken. Immers, daar waar de samenleving als geheel nu op de grenzen van globalisering en internationale solidariteit stuit, zijn die collectieven al heel wat langer bezig met het heruitvinden van korte ketens tussen vraag en aanbod, van solidariteit tussen burgers. De expertise die daar ligt kan nu verder benut worden, door de vele burgers die het nu voelen kriebelen om zelf bij te dragen aan de samenleving” (de Moor et al., 2020).

2.5 Conclusies: Hoe nemen we de culturele identiteit mee in het geven van een stem aan de bodem?

Dit hoofdstuk schetst de context, en daarmee de voorwaarden, waarbinnen een instrument die stem geeft aan de bodem vorm krijgt. Het is binnen dit hoofdstuk niet het doel om te wijzen op instrumenten, maar juist om aan te kaarten wat essentiële onderdelen zijn die er voor zorgen dat een instrument uiteindelijk succesvol is.

De huidige relatie die de Nederlanders hebben ten op zichte van de bodem is historisch bepaald en gaat terug naar het idee van maakbaarheid, als

onderschikte if you will. De visie waarin cultuur en natuur los van elkaar staan maakt het makkelijker om de bodem en natuur naar eigen handen te zetten – deze is immers niet gelijk aan het menselijke. Deze houding blokkeert actie voor de bodem, natuur en klimaat op grotere schaal. Het actief bevragen van deze houding is van groot belang. Als er inzicht is in het belang en de intrinsieke waarde van de bodem, wordt het gemakkelijker om hier als samenleving voor in te zetten. Onder andere kunst, discussies en nieuwe observaties kunnen manieren zijn om de huidige concepten te bevragen. Om een (vernieuwde) relatie met de bodem en natuur op te bouwen is juist de ervaring in en beleving van de natuur essentieel, voornamelijk voor kinderen. Daarom is het inzetten op deze ervaring aan te raden, bijvoorbeeld door middel van onderwijs, groene schoolpleinen en speelnatuur. Als deze ervaring een lokaal karakter heeft, kan men meer in verbinding komen met de directe omgeving, niet alleen tot de natuur en bodem maar ook tot elkaar. De coronapandemie heeft gezorgd voor meer lokale bewustwording – door het vrijwel wegvallen van reisbewegingen – en wordt gezien als een kans voor verandering.

Land en Economie

de bodem in de huidige economie

“It’s time to think again, to reimagine the shape of progress, because today, we have economies that need to grow, whether or not they make us thrive, and what we need, especially in the richest countries, are economies that make us thrive whether or not they grow.”

- Kate Raworth in haar Ted Talk (Ted, 2018)

Vanuit het domein van cultuur is de volgende stap naar de economie. Welke rol speelt de bodem in de economie en welke waarden vertegenwoordigt de bodem? Welke factoren zijn binnen de huidige economie van invloed op de waarden en functies van de bodem? Wat zijn obstructies en waar liggen kansen binnen

de economie om een vitale bodem te realiseren? Om de positie van de bodem binnen het economische systeem beter te begrijpen volgt een korte beschrijving van het huidige economische systeem.

Het huidige neoliberale kapitalisme dicteert de mondiale markt en het westerse denken. Het doel binnen het kapitalisme is het vermeerderen van kapitaal.¹⁰ Meer recent is daar het neoliberalisme aan 'toegevoegd'. Eind jaren '70 zorgden een aantal verkiezingen voor pro-neoliberale volksvertegenwoordigers, waaronder de Britse Margaret Thatcher en de Amerikaanse Ronald Reagan, schrijft de antropoloog David Harvey. Hij definieert neoliberalisme als volgt:

“Neoliberalism is in the first instance a theory of political economic practices that proposes that human well-being can best be advanced by liberating individual entrepreneurial freedoms and skills within an institutional framework characterized by strong private property rights, free markets, and free trade. The role of the state is to create and preserve an institutional framework appropriate to such practices” (2005, p. 2).

In Nederland zien we deze marktwerking overal terug in, niet alleen in de private sector maar ook in sectoren met een publieke functie. De huidige coronacrisis lijkt een natuurlijk moment voor reflectie op dit neoliberale systeem. Een totale breakdown hiervan is niet opportuun, maar de voorheen zo 'normale' neoliberale focus op de economie en de staat als facilitator, is in deze situatie onhoudbaar.¹¹ Er gloort hoop op een herwaardering van de publieke waarden. Met deze hoopvolle gedachte in het achterhoofd is een analyse nodig van de problemen in het huidige economische systeem voor de bodem. Vervolgens is de vraag aan de orde: hoe lossen we ze op?

3.1 Bodem als commodity

De bodem is op verschillende wijzen onderhevig aan het neoliberale systeem. Dit is problematisch omdat dit systeem zich richt op financieel kapitaal en de andere waarden die de bodem vertegenwoordigt, de intrinsieke waarde en de maatschappelijke waarde, buiten spel zet. Een belangrijke factor binnen het

systeem is 'eigenaarschap', oftewel landeigendom. De Werkgroep Eigentijds Eigendom van Grond (hierna WEEG) is al langer bezig met het onderzoeken van de oplossingen voor de huidige situatie waarin land een speelbal is geworden van de economie. In het artikel 'Duurzaam bodembeheer vraagt om andere grondeconomie' bepleit Damaris Matthijssen et al. dat de huidige economie goed bodembeheer – en dus een vitale bodem – in de weg zit. Een aantal van de knelpunten die genoemd worden zijn: het feit dat land schaars is (en schaarser wordt), hoe land wordt toegewezen, de wijze van financiering en de speculatie met land (Matthijssen *et al.*, 2020). Om eerst in te gaan op de toewijzing van land; deze wordt bepaald door kapitaalcracht. Wie heeft genoeg geld om het stuk land te kopen? De prijs die de kapitaalcrachtige betaalt, wordt ook deels ingegeven door de bestemmingsplannen (Matthijssen *et al.*, 2020). Hier komt vervolgens ook de speculatie bij kijken: “Handelen in grond kan veel geld opleveren, vooral bij speculatie op verwachte bestemmingsplanwijzigingen. Denk daarbij aan gronden rondom steden die nu nog agrarisch zijn, waarbij de kans groot is dat de boer stopt en de stad wil uitbreiden” (Matthijssen *et al.*, 2020, p.10). De speculatieve waarde heeft de reële waarde overgenomen, niet gek dat de 'grondmarkt' in één adem genoemd wordt met de aandelenmarkt. Kort samengevat: wie er recht heeft op land en daarmee de bodem wordt aan de markt overgelaten, met een lichte inmenging van de staat.

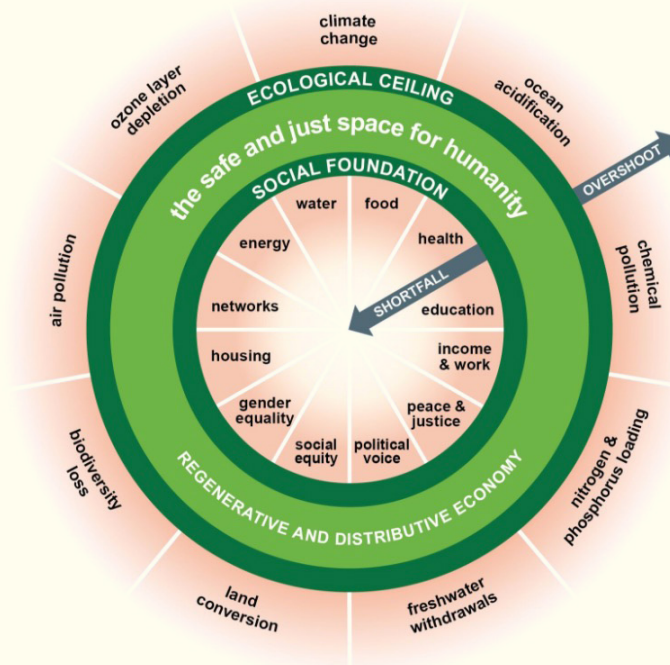
¹⁰ Zie vooral Jason W. Moore's definitie van het Capitalocene, in het verlengde van Paul Crutzen's Anthropocene waarin de mens centraal staat. Moore stelt dat de huidige tijd, beginnend in 1492, te classificeren is als een kapitalistisch tijdperk: het Capitalocene: “Are we really living in the Anthropocene – the ‘age of man’ – with its Eurocentric and techno-determinist vistas? Or are we living in the Capitalocene – the ‘age of capital’ – the historical era shaped by the endless accumulation of capital?” (Moore, 2017, p.3). Hij beargumenteert verder hoe de verdeling tussen natuur en cultuur heeft geholpen bij het creëren van Cheap Nature (en *Cheap Labor*) die uitgebuit kunnen worden door het kapitalisme: “Capitalism ‘operationalizes’ through this ontological rift of Nature/Society – central to how capitalism simultaneously advances labor productivity and recreates Cheap Natures. Capitalism’s governing conceit is that it may do with Nature as it pleases, that Nature is external and may be fragmented, quantified and rationalized to serve economic growth, social development or some other higher good” (Moore, 2017, p.8).

¹¹ Het Filosofische Elftal gaat in op de huidige status van het neoliberalisme in de context van de coronapandemie: www.trouw.nl/religie-filosofie/dat-het-neoliberalisme-stervende-is-hebben-we-wel-vaker-gehoord~ba07bf81/

De intrinsieke waarde van de bodem wordt in de huidige economie niet genoemd. Matthijsen en consorten vragen zich af of privaat eigendom nu het beste voor de bodem is: "Wij denken dat grond in privaat eigendom met het recht de grond te verhandelen op de markt grondspeculatie in de hand werkt en een prijsopdrijvende werking heeft" (2020, p.10). De huidige realiteit is dat zo'n 69% van het totale landoppervlak in Nederland in handen is van particuliere eigenaren (Pols *et al.*, 2018). De gedachte dat privaat eigendom er voor zorgt dat men goed voor het eigen land zorgt kan worden losgelaten. Veel eigenaren zien land vooral als een gebruiksartikel (commodity) en niet als een systeem dat je moet onderhouden om de waarde ook op de lange duur veilig te stellen.

Niet alleen heeft het vraagstuk 'eigendom' een juridische en economische domein, het vindt ook zijn weerslag in de cultuur. In de gesprekken benadrukten Erisman en Schouten dat het gevoel van 'eigendom' erg sterk is onder landeigenaren. In andere woorden, het gevoel van eigendom en het gebruiksrecht van het land is groot. Niet gek dat milieuactivisten grondeigendom juist als obstakel zien voor het beschermen van ecosystemen en natuur. Onder andere de voormalig VN-ambassadeur Pablo Sólón beschrijft landeigendom als een belemmering voor het realiseren van een natuurrecht (2018). Waarom? Omdat deze beweging de intrinsieke waarde van een ecosysteem buiten de economie van commodificatie tracht te zetten. Het begrip van commodificatie is belangrijk om de huidige economie omtrent de bodem te begrijpen. Commodificatie refereert aan het tot object maken en is geïntroduceerd door Karl Marx eind 19^e eeuw.¹² Ook de bodem is tot object gemaakt: de handelswaarde is los komen te staan van de onderliggende waarde.

Zoals Matthijsen et al. benadrukt ligt de kern van het probleem in de huidige economie. In de conclusie stellen zij : "Om duurzaam bodembeheer werkelijk mogelijk te maken, zullen we in rap tempo moeten gaan kijken naar andere en nieuwegovernanceenfinancieringsstructurenvoorbeheerengebruik"(Matthijsen *et al.*, 2020 p.11). Maar: is dit genoeg om de kern van het probleem dat duurzaam bodembeheer belemmert aan te pakken? Doorgeslagen commodificatie en uitholling van publieke waarden is overal te vinden. In het interview noemt ze een

Kate Raworth's model van de donuteconomie. (Doughnut Economics, 2017).

radicaler idee: haal de bodem uit het economische systeem. Een aantal andere WEEG-deelnemers schrijven in dezelfde uitgave van Bodem over Kate Raworth's Donut economie, waarin het gebruik van de natuur binnen de ecologische en sociale kaders moet blijven (Fok *et al.*, 2020).

Raworth's model (zie bovenstaande figuur) beoogt een andere economie. Een economie die niet is gebaseerd op (enkel) groei, maar uitgaat van een evenwichtige balans in het gebruik van het natuurlijk systeem en waarbij de

¹² Het gehele eerste hoofdstuk in Marx' Das Kapital is gewijd aan het concept van commodities of 'waren'. Hij beschrijft bijvoorbeeld hoe de handelswaarde los staat van de gebruikswaarde: "We have seen that when commodities are exchanged, their exchange value manifests itself as something totally independent of their use value."(1906, p.45).

waarden zoveel mogelijk worden verdeeld. Een zogenoemde regeneratieve economie waarin intrinsieke waarden voorop staan en niet buiten de kaders gaan van het natuurlijke systeem, waaronder de bodem (Raworth, 2018). Hoe komen we daar? Mathijssen stelt voor: "Zet de grond op 0 op de balans." Zo blijft de natuur binnen de ecologische grens. Aan de andere kant van de donut zijn er de menselijke voorwaarden voor een goed leven (Raworth, 2018). In het geval van de boeren (of andere bodemproducenten) zou het inkomen los van de productie moeten staan. Als boeren niet langer afhankelijk zijn van een maximale productie om in onderhoud te voorzien, bijvoorbeeld in de vorm van coöperaties, dan kan duurzaam bodembeheer centraal staan.

- **60% blijvend grasland**
 - **Geen kunstmest.**
 - **Niet-kerende grondbewerking**
 - **Minimaal 50 bomen/struiken per jaar aanplanten**
 - **5% van land is kruidenrijk**
 - **Stikstofoverschot in de bodem is niet hoger dan 150 per ha.**
 - **Organische stofbalans is minstens neutraal.**
 - **Cursussen volgen op het gebied van duurzaam bodembeheer.**
- **Landgoed Vilsteren**
Een aantal van de 14 voorwaarden voor duurzaam beheer in het nieuwe pachtcontract die betrekking hebben op de bodem. (Brummelaar, 2020)

De urgente systeemverandering is majeur en is niet in één nacht gerealiseerd. Raworth benadrukt dat hiervoor meerdere crisissen nodig zijn en dat iedereen hieraan mee moet werken (2018). Zij gaat ook in op de rol van commons, waarover later meer. We zien verandering in niches, in hoeken van de samenleving waar mensen samen innoveren. Naast de mogelijkheid van aanpassingen door individuele eigenaren staan er binnen het huidige economische systeem instrumenten ter beschikking waarmee de eerste stappen gezet kunnen worden. Aan de orde komen de volgende drie instrumenten: nieuwe pachtconstructies, het landgoederenmodel en herintroductie van de commons.

• **Nieuwe pachtconstructies**

In Nederland wordt ca. 502.456 ha verpacht volgens de laatste gegevens van het CBS, waaronder erfpacht, reguliere pacht en geliberaliseerde pacht (2019). Het is kansrijk dat de bodem binnen de pachtcontracten een stem krijgt. Dit hangt samen met de looptijd van de pacht. Vooral bij kortlopende pachtcontracten is het nu voor de pachter niet interessant om in duurzaam bodembeheer te investeren. Ook de Rli merkt dit op en pleit voor het aanpassen van de pachtregelgeving (Rli, 2020a). Dat er binnen de huidige pachtwetgeving toch mogelijkheden liggen bewijst Liesbeth Cremers van landgoed Vilsteren.

Cremers vertelt dat ze op het landgoed een pachtcontract hebben ontwikkeld dat uitgaat van duurzaam bodembeheer. Dit pachtcontract kent een set van 14 voorwaarden voor duurzaam bodembeheer waar in de huidige pachtvormen weinig ruimte voor is.¹³ Elk jaar vindt er een gesprek met de pachter plaats waarin het contract wordt besproken en hoe dit te verbeteren. Zo is er ruimte voor nieuwe inzichten. Vilsteren vraagt de pachter een aantal van de voorwaarden te kiezen, zolang het puntenaantal 10 is. Daarmee is er ruimte voor de pachter om zelf aan te geven welke voorwaarden passen. Zijn de 10 voorwaarden bij het aflopen van het contract niet nagekomen? Dan vindt er geen verlenging plaats.

¹³ Bij de meerjarige reguliere pacht vervalt de invloed van de verpachter en kan de pachter zijn gang gaan. De kortlopende geliberaliseerde pacht gaat vaak naar de hoogsteieder, vertelt Cremers. Oftewel: de verpachter kan in de huidige constructie slecht opkomen voor de bodem. Zie voor meer info over Cremers' initiatief het interview in de bijlage.

Deze systematiek kan ook buiten landgoederen worden toegepast.

Een bijzondere vorm van pacht is de erfpacht: het recht om een aan een ander toebehorend stuk grond te gebruiken. Grond in steden valt veelal onder het erfpacht. Zo is bijvoorbeeld de meeste grond in Amsterdam en Den Haag van de gemeente en verpacht aan woningeigenaren. De erfpachter heeft tijdens de duur van de erfpacht dezelfde rechten als de eigenaar, maar mag niets doen dat de waarde zou verminderen. Voor het gebruik van de grond betaalt de erfpachter de eigenaar een bedrag: een zogenaamde canon. De wijze waarop de hoogte van de canon wordt vastgesteld is tamelijk ondoorzichtig. Veelal is er geen enkele stimulans voor de erfpachter om duurzaam bodembeheer toe te passen. In potentie kunnen deze gemeenten eisen stellen aan deze erfpacht en daarmee een stimulans geven voor het borgen of vergroten van de intrinsieke waarde.

• **Het landgoederenmodel**

Het hierboven genoemde nieuwe pachtcontract is tot stand gekomen op een landgoed. Landgoederen werken vanuit een langetermijnperspectief. De eigenaren willen het landgoed, dus ook de bodem, in goede conditie overdragen aan hun kinderen. Het initiatief Soil4U, gefinancierd door het Uitvoeringsprogramma Bodemconvenant, is ontstaan uit bezorgdheid over de bodemkwaliteit bij eigenaren van Nederlandse landgoederen. De uitputting van de grond op hun landgoederen zette hen aan het denken over alternatieven voor de gangbare landbouwpraktijk (Soil4U, n.d.). Landgoederen zijn bij uitstek geschikt om te experimenteren met een transitie waarin natuur-inclusieve landbouw, duurzaamheid, kleinschaligheid, gezamenlijkheid en meervoudige waardecreatie centraal staan.

Zo biedt landgoed Grootstal ruimte aan innoverende initiatieven gericht op bodemverbetering. Hier is Anne van Leeuwen begin 2020 de regeneratieve boerderij Bodemzicht begonnen. De huidige wetgeving heeft een oprisser nodig om innovaties richting een regeneratieve economie mogelijk te maken. Van Leeuwen ervaart dit in de praktijk. Volgens haar zijn de huidige kaders, bijvoorbeeld de pachtcontracten en bijbehorende voorwaarden en bestemmingsplannen, afgestemd op de reguliere landbouw, waardoor zij met haar regeneratieve

boerderij niet in de huidige definities past. Naast de wetgeving, loopt ze ook tegen de culturele norm aan, waarin haar keuzes veelal als onconventioneel worden gezien.

• **Herintroductie van de commons**

Hoe past een common landbeheer in het overheersende particuliere landeigendom? Bij common landbeheer wordt het gebruiksrecht gedeeld terwijl het eigendom publiek of particulier kan zijn.

Een voorbeeld van een dergelijk gemeenschappelijk gebruik is tijdelijke natuur op industrieterreinen. Deze eigenaren beschikken veelal over een groter areaal dan dat zij voor hun activiteiten gebruiken. Via een green deal of land stewardship kunnen private partijen onderling of met overheden afspraken maken over het tijdelijk gebruik en management en over de beëindiging van dit gebruik. Mochten er speciale natuurwaarden zijn ontstaan dan is vooraf afgesproken hoe deze waarden bij ingebruikname worden gecompenseerd om te voldoen aan de natuurwetgeving. Hoofdstuk 4, over de rol van de overheid, gaat nader in op de kansen van de commons.

Een korte toelichting op het idee van de commons:

De commons, in deze lezing, zijn vormen van organisatie en beheer die het gebruik van gedeelde gronden regelen tussen verschillende gebruikers (Farjam et al., 2020). Een invloedrijke naam binnen de theorie over de commons, is de Amerikaanse Nobelprijswinnares Elinor Ostrom. Zij sprak het heersende idee van Garrett Hardin – ‘Tragedy of the Commons’ – tegen: dat het korte termijn denken van de individuele gebruiker tot de uitbuiting van de commons leidde. Zij toonde aan dat er juist vormen van supervisie werden gecreëerd om totale uitbuiting tegen te gaan. In Nederland kenden we de commons in de vorm van de Marken in Oost Nederland van 1250 tot 1850 (Luiten van Zanden, 1999), maar ook in de vorm van meenten elders in Nederland.

3.2 Derivaten van de bodem

Financiële derivaten zijn beleggingsinstrumenten die hun waarde ontleen aan het product. De producten en diensten die de bodem levert zijn te beschouwen als derivaten die waarde vertegenwoordigen. Het duidelijkste voorbeeld van een bodemdienst is voedselproductie.

De huidige economische prikkels zijn gericht op winstmaximalisatie. In de landbouw gaat de productiefunctie van de bodem voor alle andere functies, zoals reiniging van grondwater, de waterbuffering of CO₂-vastlegging. Om de productiefunctie te optimaliseren, gebruikt de reguliere landbouw o.a. kunstmest, gewasbeschermingsproducten en antibiotica. Deze laatste komen via drijfmest in de bodem terecht. De genoemde middelen beïnvloeden de andere bodemfuncties negatief. De schades die hieruit voortkomen worden

betaald door de samenleving en zijn niet in de prijs van de landbouwproducten opgenomen.

Er zijn echter initiatieven en businessmodellen die trachten de bodem en met alle bodemfuncties te borgen. Ook binnen het huidige systeem, dat in eerste instantie voor de situatie heeft gezorgd, zijn er instrumenten te bedenken die mogelijkheden bieden om de bodem een stem te geven. Kansrijk zijn true price accounting en het belonen van ecosysteemdiensten.

• True Price Accounting

Het concept van true price accounting, en gelijksoortige vormen waarin de bodem als asset wordt geformuleerd, werd in gesprekken aangehaald als instrument om de intrinsieke waarde van de bodem beter te borgen. True price accounting neemt de werkelijke kosten en waarde van onder andere de bodem en schade aan ecosystemen mee in het kostenplaatje in bijvoorbeeld de prijs van groenten.¹⁴ In de interviews en groepssessies gaven velen aan dat het essentieel is om op een financiële manier de waarde van de bodem te vertalen en tastbaar te maken voor mensen. Een veelgenoemde voorloper op dit gebied is Eosta, die in de prijzen van hun groenten en fruit zichtbaar maakt welk deel bijdraagt aan de kwaliteit van bodem, water, lucht en de gemeenschap in de vorm van een Duurzaamheidsbloem op hun producten (Nature and More, n.d.b.).

Alleen, het blijft een niche waarin Eosta het meest klinkende voorbeeld is. Hoogleraar Jan Willem Erisman benadrukt dat het veranderen van het bestaande businessmodel naar true pricing een grote kluit is: “Dat vergt een totale omslag voor alle spelers. Om één voorbeeld te noemen van wat ik een belangrijk knelpunt vind: alle bedrijven rond de boer, dus de leverancier, de bank,

¹⁴ Eosta definieert *true price accounting* als volgende bij hun initiatief Nature & More: “True Cost Accounting is een nieuwe vorm van boekhouding waarbij niet alleen wordt gekeken naar de financiële waarden binnen een bedrijf, maar ook de impacts op natuurlijk en sociaal kapitaal worden berekend; ofwel de impact op de natuurlijke en sociale omgeving waarin het bedrijf opereert. Deze impacts wordt berekend in termen van geld, zodat de bedragen kunnen worden opgenomen in de True Cost boekhouding. De “verborgen kosten” van de productie, die in het traditionele systeem werden geëxternaliseerd, worden nu dus zichtbaar gemaakt en geïnternaliseerd” (Nature and More, n.d.a)

de afnemer, de supermarkten, de zaadleveranciers en de machinebouwers, hebben allemaal hetzelfde verdienmodel. Namelijk: als de boer meer gaat produceren, gaan zij meer verdienen. Zie dat model maar eens te veranderen. Dan moeten al die partijen een ander verdienmodel hebben.” De vraag is of true pricing wel haalbaar is in het huidige economische systeem. Wanneer één partij een andere manier van pricing toepast, bevindt de partij zich op een ander speelveld wat de concurrentiepositie benadeelt, niet alleen in Nederland maar ook op de wereldmarkt. De vraag is of er een steuntje in de rug vanuit de regering nodig is om deze true pricing verder en sneller van de grond te krijgen, door bijvoorbeeld subsidies of bepaalde belastingvoordelen. Ook andere marktpartijen, voornamelijk supermarkten, worden als belangrijke actoren aangewezen om een rol te spelen in eerlijkere prijzen en het opvoeden van consumenten. Zij bepalen immers het aanbod van producten in de schappen. Zonder steun van de overheid wordt het erg lastig voor pionierende innovatieve organisaties. Ook is de vraag of en hoe true pricing gaat leven onder burgers. Zoals in hoofdstuk 2 al werd beargumenteerd, is het lokale aspect erg belangrijk in het verwerven van inzicht en een relatie met de natuur. Wellicht is het opzetten van lokale true price mechanismen via streekeigen producten, een manier om mensen inzicht te geven in de daadwerkelijke kosten van voedsel.

• **Belonen van ecosysteemdiensten**

Een ander idee dat door velen werd geopperd, is het belonen van ecosysteemdiensten die de bodem maatschappelijk levert. Het belonen van ecosysteemdiensten draagt bij aan het realiseren van de SDG's. Denk bijvoorbeeld aan het opnemen van CO₂ en stikstof in de bodem. Beloon boeren, maar ook andere landeigenaren, wanneer de bodem door hun beheer bijdraagt aan maatschappelijke functies. Dit idee wordt ook in het recentelijke Rli rapport genoemd.¹⁵

Liesbeth Cremers stelt dat het realiseren van beloningen voor ecosysteemdiensten kansrijker en uitvoerbaarder is dan consumenten meer te laten betalen door prijzen te corrigeren à la true pricing. Door te belonen betaalt iedereen mee aan het voorkomen van schade, in plaats van aan het

“Economie gaat nu over geld. Terwijl economie – lees elkaar voorzien in onze materiele behoeften – al lang voor het eerste geldsysteem bestond. We zijn heel ver weg van de reële economie en het reële leven.”

- Damaris Matthijsen
over de huidige economie

herstellen van schade. Het idee is erg sympathiek maar er kleven toch ook veel uitvoeringsvragen aan. Welk geld? Hoe groot is de beloning? Hoe en wanneer wordt er gemeten? Een concrete uitwerking en lokale pilots kunnen meer inzicht geven. Cremers is op dit moment in overleg met de provincie en werkt een concreet voorstel uit.

¹⁵ “Stuur via beloningsvormen op goed gedrag en gebruik daarbij een set van kritische prestatie-indicatoren”(Rli, 2020a, p.32).

3.3 Conclusies: Hoe kan de economie bijdragen aan het geven van een stem aan de bodem?

De huidige markteconomie werkt een duurzaam bodembeheer, en daarmee een vitale bodem, tegen. De bodem is een commodity geworden en daarmee onderhevig aan speculatie en uitbuiting. Tegelijkertijd zijn de waarden van de bodem essentieel voor het oplossen van de grote maatschappelijke opgaven waar Nederland voor staat. Dit bij elkaar zorgt voor een grote druk op het bodemsysteem. De vele opgaven en crises, zoals de klimaatcrisis, de biodiversiteitscrisis, de stikstofcrisis, en de transities die dit vraagt zijn ook kansen om een stem te geven aan de bodem.

Er is onderscheid te maken in instrumenten die betrekking hebben op de bodem als kapitaal en instrumenten gericht op de ecosystemendiensten van de bodem. Aanpassing van de pachtcontracten, zoals geformuleerd door Cremers en consorten, biedt perspectief, ook voor andere landeigenaren. Het concept vraagt om verder operationalisering, monitoring en het ontwikkelen en invullen van prestatie-indicatoren.

Het landgoederenmodel, met een langetermijnvisie en toekomstbestendig bodemgebruik en beheer is aantrekkelijk en verdient brede toepassing, zowel in landelijk als in stedelijk gebied. Een communicatiestrategie kan helpen.

Herintroductie van de commons past goed in het huidige tijdbeeld, sluit aan op de Nederlandse traditie van meenten, marken en polderen en is eveneens toepasbaar in landelijk en stedelijk gebied. Met commons kunnen private en publieke doelen invulling krijgen, voor nu en de langere termijn.

True price accounting biedt mogelijkheden, maar vraagt dat de hele keten meedoet – nationaal maar ook internationaal. Op lokale schaal, via streekproducten, helpt true pricing bij bewustwording. Een nadeel van true pricing is dat je dit aan de ‘achterkant’ regelt. Je brengt de schade in rekening.

Het belonen van ecosystemendiensten lijkt aantrekkelijk, maar kent ook nog vele onduidelijkheden. Bij het belonen van ecosystemendiensten regel je in feite aan de ‘voorkant’ het tegengaan van schade, sterker nog, je bevordert bodemherstel. Voor dit beloningssysteem is het oplossen van verschillende uitvoeringsvragen nog een opgave. Wat is de rol van de overheid in het toewijzen en belonen van deze ecosystemendiensten? Heeft deze vorm van beloning niet als negatief effect dat partijen met veel geld de diensten opkopen, zoals grondwatervoorraden?

Overheid

de rol van overheden voor een vitale bodem

Hoe kan de overheid een actieve rol aannemen in het stem geven aan de bodem? Twee overheidsfuncties worden uitgelicht: de overheid in een voorbeeldrol en de overheid als beleidsmaker, waaronder wet- en regelgever. Dit hoofdstuk borduurt verder op de geschetste wetgeving en doelen in hoofdstuk 1 en zoomt in op de belemmeringen en mogelijkheden van de overheid als beleidsmaker en wet- en regelgever en de overheid als voortrekker innovator. De aangedragen oplossingen borduren voort op de in hoofdstuk 3 geschetste situatie – neoliberale commodificatie van publieke waarden.

4.1 Overheid als beleidsmaker en wet- en regelgever

De Rli raadt aan om te investeren in bodemherstel, het verbeteren van monitoring en kennissystemen en om de bodem beter te implementeren in de NOVI (Rli, 2020a). Ook uit de gesprekken en groepsessies kwam de Nationale Omgevingsvisie (NOVI), de strategisch visie onder de Omgevingswet die van kracht wordt vanaf 1-1-2022, als belangrijk instrument naar voren als stem om de bodem een plaats in het ruimtelijk beleid te geven. De NOVI biedt door een integrale benadering de mogelijkheid om verschillende agenda's en doelstellingen op nationaal en internationaal niveau via de bodem te verbinden en stimuleert een betere samenwerking van het bodemwerkveld met andere beleidsvelden die de diensten van de bodem aanspreken. Het duidelijker

koppelen van de bodem aan de SDGs en de Omgevingswet is nodig. Er was – en is nog steeds – veel discussie over de Omgevingswet als instrument: de een vindt de Omgevingswet een aangewezen kans om de bodem op lokale schaal integraal te borgen. De ander zegt dat de kaders niet helder genoeg zijn en heeft dus twijfels. De meningen wisselen, ook over de uitvoering van de wet door gemeenten. De slagkracht per gemeente verschilt en dus moet de praktijk het uitwijzen.

Niet alleen de lokale benadering in de geest van de Omgevingswet werd benadrukt als wijze om de bodem in afwegingen een plaats te geven. Net als de Rli bepleitten de geïnterviewden een sterkere bescherming van de bodem in de (nationale) wetgeving. Volgens de geïnterviewden mag er doelgerichter beschermd worden en werden verschillende instrumenten aangedragen, waaronder het recht als meest extreme beschermingsvorm – hierover meer in het volgende hoofdstuk. Een andere belangrijke link die volgens de geïnterviewden moet worden gemaakt, is de verbinding met andere maatschappelijke opgaven en het belang van de bodem voor deze opgaven, zoals bij de energietransitie. Oftewel: laat de waarde van de bodem zien en probeer de kwaliteit tegelijkertijd te herstellen. Dit kan via beleid voor deze aanverwante doelen. Een voorbeeld is de verbetering van het gehalte aan bodemorganische stof via het 4 promille initiatief uit het Parijse Klimaatakkoord en het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer. De laatste is gericht op verhoging van grondwaterstanden en daarmee een oplossing voor het tegengaan van afbraak van organische stof en bodemdaling.

Naast verbetering van de huidige beleidsmaatregelen en richtlijnen, ziet het overgrootste deel van de geïnterviewden de noodzaak voor een nieuw bodembeleid, dat rekening houdt met de intrinsieke waarde van de bodem: functie volgt systeem, het stimuleren van juist bodembeheer door beloning van meervoudig gebruik van ecosysteemdiensten. De overheid kan het voortouw nemen bij financiële beloning, mede omdat de publieke doelstellingen veelal met privaat land gerealiseerd moeten worden en het goede voorbeeld kan geven voor duurzaam en meervoudig gebruik met het eigen areaal. Het belonen van ecosysteemdiensten werd in het vorige hoofdstuk ook al kort genoemd. en

“Als je een boom omzaagt moet je daar een vergunning voor aanvragen, maar als je je hele tuin onder de tegels legt dan mag dat.”

- IUCN NL
over het gebrek van verantwoording op private bodems

kan ook een uitkomst zijn voor de private bodems waar de bodemkwaliteit lastig te borgen is. Bestemmingsplannen geven enkel de functie van de bodem aan, maar regelen niets over de aard van het bodemgebruik en het bodembeheer. Door een beloning te koppelen aan een ecosysteemdienst of bepaalde bodemwaardes, wordt er indirect op een wijze van bodemgebruik en –beheer aangestuurd.

Veel van de geopperde ideeën komen overeen met de aanbevelingen van de Rli. Opmerkelijk is dat de politiek over het algemeen weinig wordt aangehaald. De focus ligt meer op de beleidsinstrumenten die al voorhanden zijn. De natuurbeschermingsorganisatie IUCN NL richt zich wel op een lobby en heeft recent een Bodemgezant benoemd.¹⁶ Deze benoeming zet de bodem op de maatschappelijke en politieke agenda. In lijn van besluitvorming en politiek, vertelt ecooloog Schouten dat ecologen al enige tijd meepraten op beleidsniveau, maar: “ze spreken heel vaak vanuit een instrumentele benadering”. Oftewel, de focus is op de waardes die voor mensen van belang zijn, zie hoofdstuk 1. Ondanks dat er weinig inhoudelijk werd gesproken over politieke representatie, geeft de huidige situatie – de niet behaalde richtlijnen en doelen – een urgentie aan: ook op politiek en beleidsniveau ontstaat het beeld dat er meer moet gebeuren om bodemvitaliteit te waarborgen. Overigens is het kabinet recent met een reactie op het Rli rapport ‘De bodem bereikt?!’ gekomen. Hierin geeft de huidige minister van landbouw, Carola Schouten, aan dat ze het maatschappelijk belang van de bodem onderschrijft en ze benoemt een aantal manieren waarop het kabinet de aangedragen punten verder oppakt. Hier noemt ze het Nationaal Programma Landelijk Gebied, dat onder de NOVI loopt, als plek om de bodem in te borgen. Ook benoemt minister Schouten het stimuleren van natuur-inclusieve landbouw, met name *agroforestry*. Provincies en de Rijksoverheid zijn op het moment aan het onderzoeken hoe agroforestry in Nederland meer gestimuleerd kan worden. (Tweede Kamer, 2020).

4.2 Overheid als voorbeeld: de Commons

De overheid heeft ook een agenderende rol en voorbeeldfunctie. De overheid kan ideeën stimuleren, initiëren of juist bepaalde zaken laten voor wat het is. Zodoende kan de overheid het idee van de commons vleugels geven. Dit idee van gemeenschappelijke gronden, die door verschillende gebruikers worden benut, is een concept dat veel in de gesprekken naar voren kwam als oplossing om aan de bodem een stem te geven. Juist het land dat in bezit is van de overheid zou meer als common ingezet kunnen worden.

De commons kan bodemgebruik tussen verschillende partijen regelen.¹⁷ Met

het oog op de druk die er op de Nederlandse bodem ligt, is dat een passend idee. De schaarse ruimte kan op die manier voor meervoudig gebruik worden ingericht, voor bijvoorbeeld de opgaven die ruimte vragen zoals aanpassen aan klimaatverandering, vergroten van de biodiversiteit, energieopwekking en watervoorziening. Het concept van een commons sprak de geïnterviewden aan. Ook kwam het concept naar voren in de gezamenlijke sessie. Aanverwante concepten die ook uitgaan van gemeenschappelijke waarden en beheer, zoals *earth trusteeship* en *land stewardship*, werden eveneens geopperd.¹⁸

¹⁶ Hoogleraar economie en directievoorzitter Rabobank Amsterdam Barbara Baarsma is aangesteld als Bodemgezant (IUCN NL, 2020).

¹⁷ Voor een korte schets over de commons, zie pagina 22.

¹⁸ Voor meer informatie over land stewardship zie de webpagina van Network for Industrially Coordinated Sustainable Land Management in Europe: nicole.org/pagina/47/Land_Stewardship_Guide.html Voor een initiatief waar *earth trusteeship* centraal staat: www.earthtrusteeship.world/

Gemeenschappelijkheid staat daarbij voorop. Dit is ook te zien in het werk van de WEEG-groep, die nieuwe vormen van beheer formuleert (Economy Transformers, n.d.).

Een vorm waar de commons centraal kan staan is in een burgerinitiatief. Volgens professor Tine de Moor, die zich voornamelijk bezig houdt met commons en burgerinitiatieven, hebben burgerinitiatieven een aantal belangrijke functies: “Behalve dat burgercollectieven prosociaal gedrag bevorderen hebben ze een signaleringsfunctie voor onze samenleving. Als een ‘early warning system’ geven ze aan dat er iets grondig fout zit in ‘het systeem’ dat moet voorzien in dagelijkse behoeften” (De Moor, 2020). Dit geldt ook voor initiatieven met betrekking tot de lokale natuur en de bodem. Zo zijn er initiatieven die de biodiversiteit bevorderen door het creëren van meer natuur op lokale schaal. De eerder genoemde initiatieven, De Voedseltuin en de Ommermars, geven een belangrijke rol aan de bodem op lokaal niveau. In beide gevallen heeft de bodem wat te verduren gehad, maar door het initiatief van de Voedseltuin is de vitaliteit van de bodem enorm toegenomen.¹⁹ Voor de Ommermars gaat deze fysieke uitdaging nog beginnen. Door oog voor de bodem te hebben en deze mee te nemen in besluitvorming, geven de initiatieven een stem aan de bodem. Met het oog op de commons, is het belangrijk om de publiek-private samenwerking aan te kaarten, van waaruit de initiatieven zijn gerealiseerd. In beide initiatieven is de bodem waarop ze opereren juridisch niet van hen, maar is er een constructie opgezet waardoor beiden uit gemeenschappelijk belang kunnen handelen. De grond van de Voedseltuin behoort tot de gemeente, die de stichting vervolgens huurt. In het geval van de Ommermars, is de grond in eigendom van natuurbegraafplaats Heidehof en wordt er samengewerkt met Staatsbosbeheer. Contractueel is vastgelegd dat de plannen van het burgerinitiatief worden uitgevoerd. Initiatiefnemer Arend Spijker adviseert, gebaseerd op zijn eigen ervaringen, veel doorzettingsvermogen voor het realiseren van een burgerinitiatief. Om dit te illustreren: het burgerinitiatief Ommermars is in 2015 gestart en naar verwachting wordt in de loop van 2021 de eerste schep in het terrein gezet om het plan te realiseren. Het oprichten van een lokaal initiatief vraagt op het moment veel van burgers.

“Het hele probleem bij particulier bezit in Nederland is dat het niet meer gaat om de gedeelde belangen, maar om de belangen van de eigenaar.”

- **Matthijs Schouten**
over landeigendom

¹⁹ Voor meer informatie over de initiatieven en hun bodems, zie de bijlages

Hoe zijn commons te realiseren? Gaat het om het veranderen van een gedachtegoed of het veranderen van juridische en beleidsmatige instrumenten? Ten eerste, het realiseren van een commons – ongeacht de precieze uitwerking – vraagt om een culturele verandering, namelijk een verschuiving van een individuele belang naar een gemeenschappelijke belang. In het huidige economische systeem is dat een uitdaging. Echter, zoals kort aangekaart in hoofdstuk 2, de huidige coronacrisis lijkt hierin iets te veranderen. De publieke sector en gemeenschap komt weer in de schijnwerper te staan. Om de gevolgen van de coronacrisis op te vangen ontstonden er veel

burgerinitiatieven (EenVandaag, 2020). Hier klinkt de opmerking van de Moor in door: initiatieven tonen aan dat er wat er mis is in het huidige systeem – anders waren de initiatieven immers niet nodig geweest.

Hoe kunnen beleid en wet- en regelgeving, burgerinitiatieven – of andere vormen van commons – ondersteuning bieden? In 2018 heeft de Nationale Ombudsman een rapport uitgebracht over de rol van overheden bij burgerinitiatieven. Hierin staan adviezen zoals een open en ondersteunende houding ten opzichte van een initiatief (De Nationale Ombudsman, 2020). Maar dit zijn algemene adviezen die niet specifiek gericht zijn op initiatieven die de bodem aangaan. De vraag is dan: Wat kunnen commons betekenen voor de bodem? Het meervoudig landgebruik zou hier zeker centraal moeten staan. Pilots en testcases op lokale schaal zijn nodig om te onderzoeken welke vormen werken.

Ook de overheid zelf kan als voorbeeld op eigen terreinen innoveren als het aankomt op common bodembeheer. Per bestemming kan er gekeken worden hoe de percelen gemeenschappelijk beheerd kunnen worden. Denk bijvoorbeeld aan een lokaal burgerinitiatief dat samen een energiecoöperatie start en zonnepanelen op een pand in beheer van de overheid kan leggen. Ook in de eerder genoemde reactie van het kabinet op het advies van de Rli, werd het Rijksvastgoedbedrijf als belangrijke factor gezien om een vitale bodem te realiseren:

“In de aanbevelingen van de raad zie ik diverse aanknopingspunten met het uitvoeringsbeleid van het RijksVastgoedBedrijf (RVB). Denk aan het Regionaal Ontwikkelprogramma (ROP) en aan de RVB-Portefeuillestrategie voor de Gronden. Het RVB volgt het geactualiseerde beleid voor de agrarische gronden van de Staat. Dit houdt onder meer in, dat rijksgronden kunnen worden ingezet voor (nationale) beleidsdoelen. Daartoe hoort ook het streven naar het borgen van de bodemkwaliteit” (Tweede Kamer, 2020).

4.3 Conclusies: de rol van de overheid in het geven van een stem aan de bodem

Hoe kunnen de besproken instrumenten vorm krijgen in de verschillende overheidsrollen? Zowel de Rli als de geïnterviewden in de sessie gaven aan dat het huidige beleid (en met name de uitvoering) sectoraal is. Er werd gepleit voor een integrale aanpak. De Omgevingswet biedt daartoe perspectief. Invulling is mogelijk door samen te werken binnen het bodemwerkveld, maar ook door het maken van allianties over de sectoren heen. Er is gewezen op het belang van het verbinden van de bodem aan andere agenda's, sociale vraagstukken en beleidsplannen. Er zijn duidelijkere handvaten nodig voor de gebruikers om de bodem in de praktijk duurzaam te gebruiken en beheren.

De Rli formuleert vooral hoe de Rijksoverheid via beleid, waaronder wet- en regelgeving, de bodemproblematiek aan kan pakken, maar blijft weg van grotere systemische ingrepen. De sociaal culturele en economische context wordt weinig meegenomen. Is het niet eens tijd om de achterliggende factoren te onderzoeken en aandacht te besteden aan bewustwording over het belang van een vitale bodem voor het realiseren van onze grote maatschappelijke opgaven? Bij de beleidsmakers – en andere betrokken partijen – ontbreekt kennis en daarmee een erkenning van de intrinsieke waarde van de bodem.

De overheid kan een positieve rol vervullen, door te initiëren, innoveren en op te treden als voorbeeld. Instrumenten die wel systemische verandering beogen, zoals de commons, kan de Rijksoverheid op eigen arealen testen en promoten. Het onderzoeken van andere vormen van gemeenschappelijk lokaal beheer kunnen lokale overheden steunen, bijvoorbeeld door het (financieel) begeleiden van pilots.

Matthijssen stelt met WEEG voor om alle belanghebbende partijen uit elkaar te halen, van verbouwer van de grond tot de eigenaar, en de besluitvorming bij de lokale gemeenschap te leggen.²¹ Vanuit dit idee is het zinvol om als gemeentelijke initiator in nauwe samenwerking met lokale

groepen, bedrijven en organisaties in gesprek te gaan. Meervoudig landgebruik kan zo de huidige transitie helpen realiseren. Zo ontstaan er op lokaal niveau nieuwe beheervormen die bijdragen aan lokale belangen van burgers en bedrijven.

²¹ Dit betreft het idee van het drievoudig eigenaarschap, zie de bijlage van Damaris Matthijssen.

Rechten

het recht als waarborging voor bodemvitaliteit

De vraag van waaruit deze verkenning begon 'Kunnen we de bodem een stem geven via het toekennen van "rechten"?' staat in dit hoofdstuk centraal. Dit hoofdstuk bespreekt een aantal concepten binnen de jurisprudentie. Eerst wordt het concept van rights of nature besproken. In deze context gaat het om de wereldwijde beweging om natuur – in alle vormen en maten, van ecosysteem tot een klein onderdeel, en alle soorten functies – rechten toe te kennen. Vervolgens staat de Nederlandse context centraal: hoe is natuur, land met de functie natuur, in Nederland geborgd? Hoe ziet dit er uit voor de bodem? En wat is het verschil met rights of nature? Daarna wordt ingezoomd op de vraag wat kan rights of nature voor de bodem betekenen en is het mogelijk om te komen tot bodemrechten? Naast het idee van een bodemrecht – in navolging van rights of nature – zijn er ook rechtsmogelijkheden om borging van ecosystemen te realiseren.

5.1 'Rights of Nature'

Rights of nature, of natuurrechten, werden voor het eerst grootschalig geïmplementeerd in de nieuwe grondwet van Ecuador in 2008, waar een heel hoofdstuk is gewijd aan rechten van natuur.²² Deze rechten houden in

dat alle Ecuadoraanse burgers en gemeenschappen de autoriteiten kunnen aanspreken, en aanklagen, op het naleven van deze rechten (Political Database for the Americas, 2011). In navolging van Ecuador werden natuurrechten ook geïmplementeerd door verschillende organisaties, deelstaten en overheden in onder andere Bolivia, India, Nieuw-Zeeland en de Verenigde Staten (CELDF, 2020).

De natuurrechten in Zuid-Amerika zijn geïnspireerd door de kennis en leefwijzen van de oorspronkelijke bevolking in de regio – dit geldt ook voor andere landen met een oorspronkelijke bevolking en de invloed van hen op een invulling van een natuurrecht. Niet alleen de traditie van de oorspronkelijke bevolking heeft geleid tot invulling van natuurrechten, ook binnen de Westerse ethiek en jurisprudentie waren er jarenlange ontwikkelingen en discussies om natuurlijke entiteiten gelijk te stellen aan mensen (Sólon, 2018). Het toekennen van rechten gaat in sommige gevallen ook om erkenning van de oorspronkelijke bewoners en hun geschiedenis. Zo kreeg de Whanganui gemeenschap \$80 miljoen voor het feit dat zij niet zijn geconsulteerd bij het gebruik van de rivier de Whanganui sinds het stichten van Nieuw-Zeeland in 1870. Gevolgen van het gebruik waren onder andere afname van de ecologische kwaliteit, maar ook vermindering van de culturele en spirituele waarde (New Zealand Parliament, 2017). Ondanks de belofte van het natuurrecht om de entiteiten in kwestie te beschermen, ziet de praktijk er anders uit. Nog steeds vinden er in Ecuador en Bolivia grove natuurschendingen plaats (Sólon, 2018). Daarnaast spelen er nog een aantal andere factoren die het effect van natuurrechten tegenwerken. Denk bijvoorbeeld aan de wijze van interpretatie van natuurrechten, de naleving, maar ook het in de interviews veelgenoemde eigendomsrecht. Dit laatste is in strijd met een natuurrecht (Sólon, 2018). Een natuurrecht verleent namelijk een juridische rechtspersoonlijkheid aan een entiteit, waardoor het niet langer een rechteloos object is, maar ook rechten heeft die meegewogen moeten worden. Deze confrontatie tussen verschillende rechten is een belangrijk gegeven om mee te nemen in verdere analyses en uitwerkingen van een recht voor het natuurlijk systeem. Hoe deze rechten elkaar precies kruisen en hoe dit werkbaar te maken, moet verder onderzocht worden.

“Het toekennen van rechten betekent dat je in de onderhandeling moet kijken naar de belangen van beide partijen. Wij behandelen bodem rechteloos, we doen er mee wat we willen. Maar als je zegt dat de bodem ook rechten heeft, bijvoorbeeld het recht op biodiversiteit en recht op gezondheid, betekent het dat je de bodem kan gebruiken, maar rekening moet houden met de rechten en dus de bodem niet uitput. Maar dat betekent niet dat je er helemaal niets mee mag.”

- **Matthijs Schouten**

over rechten toekennen aan de bodem en de verhouding tot de belangen van mensen

²² Pachamama, ofwel Moeder Aarde, krijgt een aantal rechten in de nieuwe grondwet: het recht op het voortbestaan, onderhoud en regeneratie van levenscycli, functies en evolutionaire processen en het recht op herstel. Niet alleen vanuit de natuur wordt er geredeneerd, maar de Ecuadorianen hebben het recht in een gezonde leefomgeving te wonen naar het begrip ‘sumuk kawsay’. Ook het concept van ‘*buen vivir*’ komt terug in de grondwet, waaronder valt dat burgers het recht hebben om ook van de natuur te genieten en te profiteren (Political Database for the Americas, 2011).

5.2 Welke rechten heeft de Nederlandse natuur?

Met rights of nature in het achterhoofd, is het tijd om te kijken naar Nederland. Het Nederlandse natuurbeleid is een verlengde van het Europese natuurbeleid, de Habitatrichtlijn en de Vogelrichtlijn. De Europese natuurwet- en regelgeving is door Nederland vertaald in de Wet Natuurbescherming 2017. Deze wet kent een aantal belangrijke pijlers: de aanwijzing van gebieden, de te beschermen natuurdoeltypen en beheersplannen.²³ Via de aanwijzing van Natura2000 gebieden vindt bescherming van soorten en vegetaties plaats. Hoewel de na te streven natuurdoeltypen sterk afhangen van de bodemkwaliteit, staan er geen concrete bodemkwaliteitseisen in de wet. Wel wordt er in de wet een relatie gelegd met de stikstof depositie via de Programmatische Aanpak Stikstof (PAS), waarbij opgemerkt moet worden dat deze aanpak via een gerechtelijke uitspraak onvoldoende is om de natuur te beschermen. Andere bestemmingen van land, waarin en waarop natuur voorkomt worden niet via de natuurwetgeving beschermd. Bescherming van de intrinsieke waarde van de bodem is hier dus niet geregeld. Als er letterlijk naar de opvatting 'natuurrecht' wordt gekeken, kan er gesteld worden dat er voor bodems met de Natura2000-bestemming natuur een instrument ligt dat de bodemvitaliteit kan borgen. Punt van discussie op Europees niveau is of herstel van bodembiodiversiteit onder het Actieplan Biodiversiteit-strategie moet vallen.

5.3 Welke rechten heeft de Nederlandse bodem?

Nu nog geldt de Wet Bodembescherming.²⁴ Artikel 13 in deze wet, zie voetnoot, zou voldoende bescherming moeten bieden aan de bodem. De wet is echter niet concreet als het aankomt op de fysische en biologische eigenschappen van de bodem. Deze zijn niet gedefinieerd, de wet focust op chemische bodemverontreiniging. Juist de fysische en biologische eigenschappen zijn bepalend voor de waardevolle ecosysteemdiensten. Voor het definiëren van deze fysische en biologische eigenschappen in een wet, biedt het concept van een bodemrecht handvaten. Een bodemrecht haalt inspiratie uit het concept van rights of nature en past dit toe op de bodem. Dit betekent dat elke bodem, ongeacht de huidige bestemming en functie, een aantal gespecificeerde rechten heeft. Denk bijvoorbeeld aan het recht op herstel (zie Rli-rapport).

²³ Zie: wetten.overheid.nl/BWBR0037552/2020-01-01

²⁴ Artikel 13 in de wet Bodembescherming zegt het volgende: "Ieder die op of in de bodem handelingen verricht als bedoeld in de artikelen 6 tot en met 11 en die weet of redelijkerwijs had kunnen vermoeden dat door die handelingen de bodem kan worden verontreinigd of aangetast, is verplicht alle maatregelen te nemen die redelijkerwijs van hem kunnen worden gevergd, teneinde die verontreiniging of aantasting te voorkomen, dan wel indien die verontreiniging of aantasting zich voordoet, de verontreiniging of de aantasting en de directe gevolgen daarvan te beperken en zoveel mogelijk ongedaan te maken. Indien de verontreiniging of aantasting het gevolg is van een ongewoon voorval, worden de maatregelen onverwijld genomen"(Overheid.nl, n.d.).

Daarnaast kent de Wet Milieubeheer de mogelijkheid tot aanwijzing van grondwaterbeschermingsgebieden en bodembeschermingsgebieden door de provincie. De bedoeling hiervan is om voor specifieke gebieden met bijvoorbeeld aardkundige waarden bescherming te bieden, zoals bijvoorbeeld pingo's, stuwallen etc. Naar analogie van de Nationale parken biedt dit voor geheel Nederland onvoldoende beschermingsmogelijkheden. Bij provincies is er weinig animo en draagvlak om bodembeschermingsgebieden aan te wijzen omdat daarmee de huidige gebruiksmogelijkheden te veel beperkt zouden worden.

Maar waarom is een bodemrecht nodig en wat is het verschil met de Wet Bodembescherming? In een bodemrecht kan de intrinsieke waarde van de bodem geïmplementeerd worden. Ook biedt zo'n instrument de mogelijkheid om de verscheidenheid van bodemfuncties, ongeacht het huidige gebruik van de bodem, mee te nemen. Te denken valt aan recht op herstel, behoud, ruimte en (bio)diversiteit. Een bodemrecht geeft stem aan het ecosysteem bodem en plaatst de bodem binnen het rechterlijke systeem, zoals natuurfilosoof Schouten beargumenteert. Volgens hem gaat het simpelweg om het wegen van verschillende belangen, waar met een bodemrecht ook de waarde van een vitale bodem wordt meegenomen, naast bijvoorbeeld financiële waarde of maatschappelijke waarde. In de huidige wetgeving die fysische en biologische eigenschappen en het recht op bestaan en herstel niet benoemt, worden deze bodembelangen niet meegenomen. Veel wetgeving gaat uit van de instrumentele waarde van de bodem, ofwel de gebruikswaarde voor de mens.

5.4 'Rights of Nature' als bodemrecht in Nederland

In de gesprekken viel het concept van natuurrechten over het algemeen goed. Men waardeerde het idee en filosofeerde mee over de vertaling hiervan naar een bodemrecht. Alleen wanneer er over een praktische uitwerking werd gesproken, werden er vraagtekens geplaatst. Want hoe realistisch is het om een bodemrecht in Nederland te genereren? En brengt het ook de gewenste bescherming, gezien de druk op land en de bodem?

Om een bodemrecht in Nederland te realiseren is het belangrijk dat het recht geen blauwdruk is van de landen die al een vorm van een natuurrecht hebben

geïmplementeerd.²⁵ De culturele context, zoals geformuleerd in hoofdstuk 2, speelt een grote rol. Past een natuurrecht bij de aard van Nederland? Een land dat goed is te vergelijken met Nederland is Zweden. In Zweden heeft de regerende Groene Partij een motie ingediend om rights of nature op te nemen in de wetgeving. Met deze motie vraagt initiatiefneemster Rebecka Le Moine om aandacht voor het thema (CELDF, 2019). Met Europees Commissaris Timmermans' Green Deal, is dit wellicht een kansrijk moment om ook in Nederland aandacht te vragen voor dit concept. De Zweedse insteek toont aan dat een motie ook een agenderende werking kan hebben.

De geïnterviewden hadden verschillende bedenkingen bij het introduceren van bodemrechten, zoals de heersende cultuur en de eigendomsrechten. Deze praktische bezwaren maken een implementatie lastig, verwachten ze. Zo is IUCN NL positief over natuurrechten, maar heeft twijfels over een bodemrecht vanwege het hoge percentage privaat bodembezit. Een andere bedenking is het succes van de klimaatzaak, zoals de gerechtelijke uitspraak in de Urgenda-zaak over de klimaatdoelstellingen. Dit zou beperkend kunnen werken in de realisatie van een bodemrecht. Zo zegt Jan Willem Erisman: "nu merk je juist, omdat de rechter zo succesvol is, gaan er geen doelen meer in de wet opgenomen worden. Ze zijn als de dood om afgerekend te worden." Ook gelooft jurist Jan van de Venis dat een harde wet voor een bodemrecht niet zou werken. Hij is al enige tijd bezig met rights of nature, waaronder ook zijn ambitie en actie om de Waddenzee een rechtspersoonlijkheid te geven, zie 5.4. De cultuur en de beperkt beschikbare ruimte in Nederland draagt hij aan als belemmering. Het werken aan bewustwording en het veranderen van de relatie met de bodem is dus essentieel voorwerk, voordat acties om een bodemrecht te realiseren zin hebben.

Maar waar brengt dit ons? Om een eerste stap te nemen, operen verschillende personen oplossingen die niet zo ver gaan als het creëren van een rechtspersoonlijkheid, maar die wel meer waarborgen creëren binnen de wetgeving. Bijvoorbeeld het opnemen van duidelijke doelen en fysische

²⁵ Hier wordt het woord 'natuurrecht' overkoepelend gebruikt voor alle ecosystemen en onderdelen hiervan, ongeacht dat de functie daadwerkelijk 'natuur' is.

en biologische aspecten. Ook onderzoek naar andere wijzen van beheer op lokale schaal in pilots wordt voorgesteld. Van de Venis benadrukt dat het belangrijk is dat een beweging als deze van onderaf uit de maatschappij komt en niet 'top down' wordt opgelegd. Maar uiteindelijk blijft de vraag: Is het politiek en maatschappelijk haalbaar om via het recht de waarde en de functies van de bodem te borgen?

5.5 Andere juridische instrumenten: welke paden worden nog meer bewandeld?

Naast rights of nature zijn er ook andere wijzen waarop het recht gebruikt wordt voor niet-menselijke entiteiten. Hoe kunnen deze voor de bodem werken?

De Stop Ecocide beweging heeft een andere strategie. Katy Oliva van Tergouw die deze beweging in Nederland leidt, vertelt dat de geestelijke moeder van deze beweging, Polly Higgins, ook begon met natuurrechten, voordat ze zich bezig hield met ecocide-wetgeving. Ecocide maakt de activiteit van natuurbeschadiging strafbaar.²⁶ De Stop Ecocide beweging heeft als doel om ecocide als vijfde misdaad aan het Statuut van Rome toe te voegen, om zo mensen op persoonlijke titel aansprakelijk te stellen voor veroorzaakte schade – en niet langer enkel bedrijven (Stop Ecocide, n.d.).²⁷ Van Tergouw noemt wetgeving tegen ecocide en natuurrechten als dezelfde kant van een medaille, alleen: "Recht op leven kan je niet uitoefenen als er geen wet is voor het doden van leven." Volgens haar zijn er geen natuurrechten meer nodig als er eenmaal een wet tegen ecocide is.²⁸ De vraag is in hoeverre een ecocide-wetgeving ook geschikt is voor natuur en bodems die niet altijd door één bedrijf of persoon zijn vernietigd, maar meestal langzaam degraderen of zijn gedegradeerd. Hoe werkt ecocide-wetgeving als er geen specifiek persoon aan te wijzen is? Wat zijn de handvaten in complexe situaties waar gebruik van verschillende mensen door de jaren heen tot degradatie heeft geleid?

"Recht op leven kan je niet uitoefenen als er geen wet is voor het doden van leven."

- Katy Olivia van Tergouw

over de relatie tussen ecocide en een natuurrecht

²⁶"Ecocide is the extensive damage to, destruction of or loss of ecosystem(s) of a given territory, whether by human agency or by other causes, to such an extent that peaceful enjoyment by the inhabitants of that territory has been severely diminished" (Higgins et al., 2013).

²⁷ Saillant detail: Tussen 1972 en 1996 lag ecocide op tafel om mee te nemen in het Statuut van Rome, maar is uiteindelijk niet meegenomen in de finale versie. Higgins vertelt in de documentaire *Advocaat van de Aarde* dat vier landen tegen de toevoeging van ecocide lobbyde: Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten, Frankrijk en Nederland (Brouwer, 2015).

²⁸ Ecocide en rights of nature hebben elkaar eens eerder gevonden. Dit was in de poging om BP te vervolgen voor de ramp op drill rig Deepwater Horizon in de Golf van Mexico in 2010. Antropoloog Erin Fitz-Henry beschrijft het proces dat de Ecuadoraanse NGO, Accion Ecológica, aanspande in samenwerking met andere klimaativisten tegen BP. Dit deden ze in eerste instantie bij het Ecuadoraanse hoogste nationale gerechtshof in 2010. Accion Ecológica deed dit op gronde van het juridische principe universal jurisdiction, wat meestal gebruikt wordt voor misdaden tegen de mensheid. De activisten vonden dat de schade verricht door BP zo groot was dat BP vervolgd moest worden. Aangezien natuurrechten verankerd waren in de grondwet van Ecuador, was de kans daar het grootst. Ze hoopte een precedent te zetten. Echter, zoals hierboven toegelicht, is ecocide nog geen officiële erkende misdaad, en dus werd de zaak afgewezen door de rechter. De rechter argumenteerde dat het niet de juiste plek was en dat de juiste wetgeving niet gebruikt kon worden. In 2014 is de zaak nogmaals behandeld, op het burgertribunaal in Lima tijdens de klimaatop. De hoop was om druk te zetten op de uitspraak in Ecuador en deze te herzien. De uitkomst van het tribunaal was dat deep-sea drilling opgeschort diende te worden met het oog op totale afschaffing. Enkel, de uitwerking hiervan acht Fitz-Henry politiek ondenkbaar (Fitz-Henry, 2020).

Naast de beweging tegen ecocide, is er in Nederland een beweging die natuur-bescherming als doel heeft. Op het moment werkt Jan van de Venis aan het realiseren van de Waddenzee als rechtspersoon in de vorm van een 'natuurschap'. In Nederland is dit idee het meest concreet en richtinggevend voor een discussie over hoe een natuurrecht in Nederland er uit kan zien. Het doel is om het 'natuurschap' "van publiek- en privaatrechtelijke bevoegdheden te voorzien om de ecologische integriteit van het gebied te beschermen en te ondersteunen" (Lambooy et al., 2020 p. 78). Qua organisatorische en juridische vorm zijn de waterschappen een voorbeeld voor het 'natuurschap' (Lambooy et al., 2020). De vraag doet zich voor of het mogelijk en zinvol is om een 'bodemschap' te introduceren. De wens van van de Venis om van de Waddenzee een rechtspersoon te maken, werd ook gedeeld door de bewoners uit de provincie Noardeast-Fryslân. In 2018 en in 2019 werd er een motie ingediend die geïnspireerd was door de acties van Lambooy en van de Venis. Voormalig raadslid Taeke Visser vertelt: "De motie was niet om de Waddenzee rechten toe te kennen, maar om de Waddenzee een rechtspersoonlijkheid te maken door middel van een onafhankelijke beheer autoriteit. Andere partijen vonden het toekennen van rechten namelijk een stap te ver gaan."

Een laatste vorm om natuur en bodem, te beschermen, die hier wordt besproken is via mensenrechten. In meer dan 100 landen is het recht op een schone leefomgeving vastgelegd, zo zegt van de Venis in Trouw: "Nederland zou het voorbeeld van die andere landen moeten volgen, en ook zo'n grondrecht op een schoon, gezond milieu opnemen: wij en onze nazaten hebben daar belang bij. Het is niet revolutionair, al is er wel een grondwetswijziging voor nodig" (Van de Venis et al, 2018). De auteurs refereren in het artikel zowel aan de rights of nature beweging als aan het mensenrecht op een schone omgeving. De Verenigde Naties geeft ook aan in een rapport uit 2019 dat deze twee vormen van recht elkaar ondersteunen.²⁹ In dit rapport worden verscheidene voorbeelden gegeven hoe een recht op een schone leefomgeving kan worden uitgevoerd. Zo worden de Filippijnen als voorbeeld genoemd. De overheid deelde houtvergunningen uit die de toekomstbestendigheid van de bossen bedreigde. Vervolgens oordeelde het hoge gerechtshof dat de natuurlijke hulpbronnen, en daarmee het recht op

²⁹ De VN schrijft: "National constitutions often establish a constitutional right to a healthy environment as a fundamental right. And a growing number of countries recognize the rights of nature independent of human rights, providing rights for rivers and other environmental elements. Increasingly, countries recognize that environmental rule of law relies both on traditional environmental laws and on protection of environment-related rights using a rights-based approach"(UN Environment, 2019, p.138).

een gezonde leefomgeving, voor zowel huidige als toekomstige generaties gold (UN, 2019). Het antropocentrische perspectief staat hierin centraal, wat wellicht een makkelijker mandaat geeft om uit te voeren, dan het niet-menselijke aspect van rights of nature. Ook hier speelt de culturele en economische achtergrond een belangrijke rol.

5.6 Conclusies: Hoe geven we stem aan de bodem binnen het juridische domein?

Het juridische domein biedt verschillende mogelijkheden om bodembelangen te behartigen. De vraag is echter welke strategie en welk instrument het beste past bij onze cultuur en economie. Voor nu is de conclusie dat een bodemrecht een stap te ver is voor Nederland. Het idee spreekt velen aan, maar het geloof in de realisatie van een recht is niet groot. Dit hangt samen met de huidige landeigendomsstructuur. Voortbordurend op de conclusies uit hoofdstuk 3 en 4 zou de overheid een goed voorbeeld kunnen geven door te laten zien hoe bodem een stem kan krijgen in het gedeeld gebruik en beheer van het eigen grondareaal, gericht op waardecreatie. In algemene zin zijn er veel praktische bezwaren voor bodemrechten, zoals tegenstrijdige eigendomsrechten en een cultuur die het belang van vitale bodem (nog) niet inziet. Daarnaast tonen de ervaringen van andere landen dat de rights of nature in theorie kloppen, maar dat de praktijk vaak nog veel te wensen over laat, zoals in het geval van Ecuador. In het positiefste geval is een bodemrecht een lange termijnplan. De ervaringen van de WEEG-groep zijn hierbij belangrijk in het nagaan van wat een bodemrecht verandert voor gebruik, beheer en financiering. Met betrekking tot het financiële aspect zijn de volgende vragen te stellen: Hoe zien verzekeraars en accountants een bodemrecht? Is er een verzekering nodig voor het geval dat je de bodem schaadt?

Betreffende ecocide-wetgeving is het de vraag of deze wet daadwerkelijk op perceelniveau gedegradeerde bodems kan beschermen als er geen duidelijke overtreder is. De vraag is of deze aanpak niet beter werkt voor grotere, internationale ecosystemen – bijvoorbeeld in het geval van

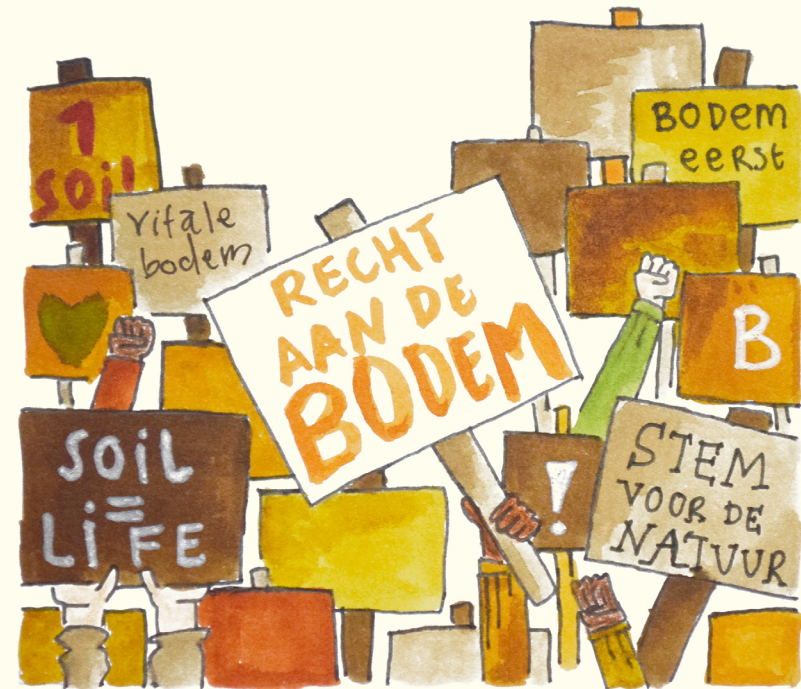
“Wellicht is het ook nog niet mogelijk om een recht via rechtspersoonlijkheid á la Nieuw Zeeland te implementeren, maar je kan wel stappen in de richting nemen.”

- Jan van de Venis
over rechten voor niet-menselijke entiteiten

Deepwater Horizon. Is de Nederlandse bodem niet meer gebaat bij een specifiekere en lokale benadering, die duidelijker aangeeft welke functies en intrinsieke waarden voor de desbetreffende bodem gelden? Bijvoorbeeld op het niveau van kavels via het Kadaster. Een andere optie om te onderzoeken is het mensenrecht op een schone leefomgeving. Door dit recht concreter en explicieter in de Grondwet te verankeren wordt het makkelijker om ook voor de bodem op te komen, gezien de instrumentele waarde die de bodem heeft voor mensen. In dit geval verandert de insteek niet, dit blijft een instrumentele benadering. De vraag is hoe realistisch het is om dit mensenrecht te creëren in Nederland. De overheid zou een voorbeeld kunnen geven door nader te verkennen op welke wijze met de intrinsieke waarde van de bodem kan worden omgegaan.

De verschillende instrumenten – bodemrecht, ecocide-wetgeving en recht op schone leefomgeving – kunnen allen voor een lange termijn rechten borgen. Echter, er is verschil in de schaalniveaus en aangrijpingspunten waar de borging plaatsvindt. In een bodemrecht zijn de rechten, en daarmee de functies van de bodem, veel concreter vast te leggen dan in algemene zorg voor een schone leefomgeving. Dat grondrecht beschouwt de bodem als instrumenteel en laat de intrinsieke waarde onbenoemd. Bij ecocide-wetgeving gaat het om alle natuur, wereldwijd, en is daardoor algemener van aard. Tussen deze opties biedt een bodemrecht de meeste kans op een lange termijn borging van een vitale bodem met alle functies, maar is niet het snelst haalbaar. Daarnaast moet er een verdere analyse komen over de frictie tussen een bodemrecht en het eigendomsrecht. Wellicht kan het mensenrecht als een snelweg fungeren om tot het bodemrecht te komen. In het verlengde van het volgen van gebaande paden, is het verkennen van een 'bodemschap'.

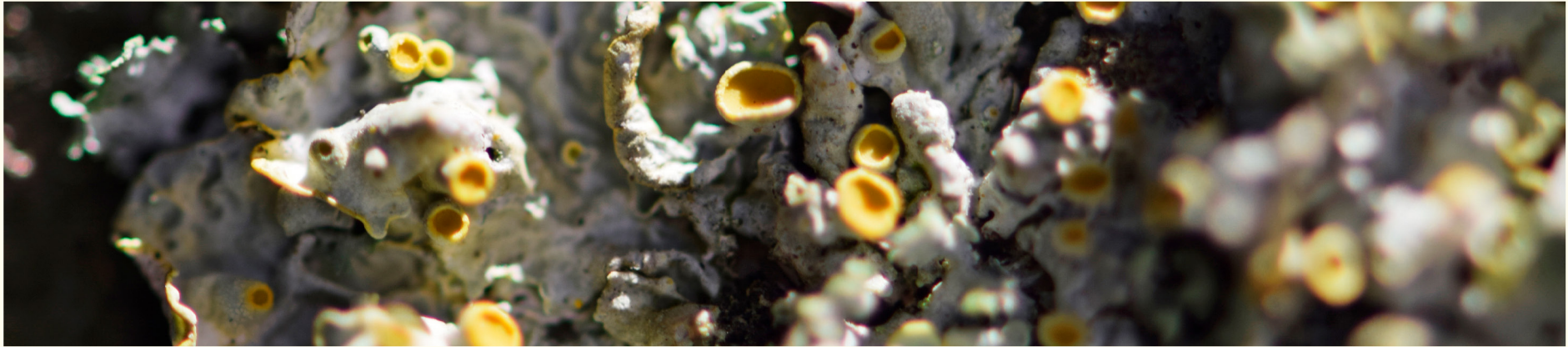
Conclusies en aanbevelingen

lessen uit de verkenning voor een nieuwe aanpak van bodemvitaliteit

“Soil teaches us to be earth citizens. And for the half of humanity that works the soil as peasants, the soil is also protector. As globalization violently pushes peasants off the land, the soil symbolizes another culture, a culture of non-violence, a culture of permanence, a culture of dignity in work, a living culture for the protection and renewal of life”

Vandana Shiva in *Soil not Oil* (2016, p.7).

Met een *birds eye view* tracht de verkenning, antwoorden te formuleren op de vragen ‘**Waarom is een stem geven aan de bodem belangrijk?**’ ‘**Hoe geven we een stem aan de bodem?**’ ‘**Met welke instrumenten kunnen we de functies van de bodem op lange termijn borgen voor de maatschappij?**’ ‘**Kunnen we de bodem mensenrechten geven?**’ De aanbevelingen uit de verkenning zijn input voor de TerrAgenda.

Hoe zijn de doelen behaald?

De genoemde doelen in de inleiding zijn als volgend behaald:

Doel 1: *Een verkenning van de haalbaarheid om het principe achter mensenrechten te vertalen naar "bodemrechten".*

Dit rapport beschrijft de verkenning. Hoofdstuk 5 gaat specifiek in op het principe van een bodemrecht.

Doel 2: *Communicerbaar verhaal over de Bodem, met nut en noodzaak van een Stem voor de Bodem*

Dit doel is nog niet volledig behaald. Het wordt verder uitgewerkt in een podcast en in de strategie voor een bewustwordingscampagne.

Doel 3: *Een dialoog op gang brengen*

Dit doel is behaald door het organiseren van een online sessie waar het dialoog werd opgestart. Ook is de verkenning input voor het levend actieprogramma van de TerrAgenda. Binnen dit kader wordt de dialoog verder gebracht.

Doel 4: *Voorstel voor agendering in de TerrAgenda 2020-2030*

De verkenning is een agendapunt in de Terragenda. De aanbevelingen vanuit de verkenning worden meegenomen in verdere acties.

Waarom is een stem geven aan de bodem belangrijk?

Aanleiding voor de verkenning is:

- De slechte status: de bodem is op vele plaatsen gedegradeerd en kan daardoor de ecosysteemdiensten niet uitvoeren.
- De waarde van de bodem: de bodem is onmisbaar voor het oplossen van onze maatschappelijke opgaven.
- De toenemende druk op land: transitie doen een steeds groter beroep op de bodem en op de bodemdiensten.
- De maatschappelijke kosten van niet duurzaam gebruik zijn enorm, denk aan de kosten voor bodemverontreiniging, paalrot, verdroging en verzakkingen van infrastructuur,
- De huidige bodembeleidskaders krijgen in de praktijk te beperkt invulling. Het is dan ook niet de vraag óf de bodem een stem nodig heeft, maar op welke wijze deze stem invulling kan krijgen.

Hoe geven we een stem aan de bodem?

Onderzocht zijn de factoren: Identiteit, land en economie, overheid en rechten.

Identiteit

De culturele identiteit, de cultuur, en de daarbij behorende tradities, sociale normen en waarden bepalen of instrumenten voor het geven van een stem aan de bodem geschikt zijn voor Nederland. De houding van Nederlanders ten opzichte van het natuurlijk systeem gaat uit van maakbaarheid. Om de bodem een stem te geven is het nodig om mensen juist op dit aspect te bevragen. Als het belang van de bodem bij mensen duidelijk is, dan is het makkelijker om draagvlak te genereren voor bijvoorbeeld beleidswijzigingen. Educatie draagt hieraan bij. Aan de bodem een stem geven betekent dus ook mensen ontvankelijk maken voor die stem, door actief naar de huidige relatie ten opzichte van de (natuur en) bodem te vragen en eenzelfde taal spreken. Bij voorkeur worden mensen lokaal en concreet aangesproken, dit sluit aan bij de eigen belevingswereld en de vraag 'why should I care?' Eigen initiatieven, specifiek burgerinitiatieven, zijn vrijwel altijd lokaal en pakken een probleem op, waar men om geeft.³⁰

Ook in het stedelijke gebied ligt een 'groene' uitdaging, om meer groen en natuur te verwezenlijken. Het investeren in natuurervaring en beleving is hierbij van groot belang: denk bij kinderen aan investeren in natuuronderwijs, speelnatuur en groene schoolpleinen. Kunst kan mensen daarnaast helpen na te denken over de urban jungle en concepties van natuur.

VOOR DE TERRAGENDA:

- **Zorg voor instrumenten met lokale elementen en uitvoering. Maak het tastbaar, concreet en makkelijk communiceerbaar.**
 - **Investeer in natuuronderwijs, groene schoolpleinen en natuurspeeltuinen.**
 - **Ga samenwerkingen aan met Hbo's, kunstacademies en kunstenaars voor kunst die de mens-natuur relatie bevraagt. Exposeer deze in publieke ruimtes.**
 - **Zwengel discussies aan in het publieke debat.**
 - **Visualiseer bodemovergangen op wegbewijzing.**
-

Economie en land

De sociaal culturele setting bepaalt de huidige economie die overwegend op korte termijn winst is gericht. Bodem en land zijn schaars, veelal privaat eigendom en de functies worden ingezet voor bedrijven en individuele eigenaars die hieraan waarde onttrekken (roofbouw) – in plaats van waarde creëren. Het belang van een vitale bodem wordt niet altijd onderkend en publieke waarden blijven veelal buiten beschouwing. Dit heeft op vele plaatsen tot degradatie geleid. De toenemende druk op land drijft de speculatie op en beïnvloedt de (oplopende) prijs van land en de druk op eigenaren om het land intensiever te belasten. Andere businessmodellen zijn nodig. Instrumenten die zich bezighouden met het stoppen van de commodificatie van de bodem: bodem niet beschouwen als handelswaar maar benaderen van uit de intrinsieke waarde. Voorbeelden zijn nieuwe pachtconstructies, landgoederen als innovatiehubs, herintroductie van de commons, financiële prikkels voor juist bodemgebruik zoals true price accounting en belonen van ecosysteemdiensten. De vraag is: "welke rol ligt hier voor de partijen die baat hebben bij vitale bodems", zoals de nationale en decentrale overheden, burgers en andere bodemgebruikers en "hoe vertaal je deze rol naar handelingsperspectieven?"

VOOR DE TERRAGENDA:

- **Zet vaart achter het belonen van ecosysteemdiensten.**
 - **Werk ideeën uit voor een vast inkomen voor bodembewerkers waardoor een financiële prikkel bij het uitbuiten van de bodem wegvalt. Ontkoppel productie en beloning bodembeheer.**
 - **Zoek als lokale overheid samenwerkingen op met landgoederen die al aan het pionieren zijn.**
- >

³⁰ Een belangrijke observatie in de context van de coronapandemie geven de Moor, Duffhues en Vriens: "Met corona is nu met een enorme schok duidelijk geworden dat die zoektocht naar de menselijke maat voor onze samenleving geen 'nice-to-have' maar een echte 'must' zou moeten zijn, ook voor andere uitdagingen die nu wat naar de achtergrond verschoven zijn maar te zijner tijd als een boemerang dreigen terug te slaan, zoals de klimaatverandering. Plots blijkt dat wat burgers geëngageerd in burgercollectieven al jaren roepen erg herkenbaar te zijn. Plots blijkt dat wat in burgercollectieven voorop stond – eigenaarschap, zelfsturing, wederkerigheid, solidariteit – misschien wel een nuttig uitgangspunt om onze samenleving te herdenken" (2020).

- **In eigen portefeuille dient de Rijksoverheid in te zetten op pachtconstructies op voorwaardelijke basis, met oog op duurzaamheid en kwaliteit (in de voetsporen van Vilsteren).**
- **Stimuleer voorwaardelijke pacht bij particuliere eigenaren, oftewel vernieuwing bij Grondkamers.**
- **Borg de intrinsieke waarde van de bodem in de nieuwe Arealstrategie voor overheidsterreinen.**
- **Draai true pricing projecten met lokale en kleine ketens waarbij de voordelen ook terugkeren bij de gemeenschap. Stimuleer dit door belastingvoordelen toe te kennen.**

Overheid

Het inzetten van overheidsgronden voor gemeenschappelijk (bodem)gebruik en beheer – in de trant van de commons – is een kansrijke optie om de bodem een stem te geven. Meervoudig bodemgebruik, door verschillende partijen met diverse belangen, draagt bij aan de vele transities en sluit aan bij de ontwikkelingen in de geest van de Omgevingswet, hoewel er ook vraagtekens zijn over de effectiviteit van deze wet. Voornamelijk op regionaal en lokaal niveau liggen er kansen voor deze publiek-private samenwerkingen. De Rijksoverheid kan via wet- en regelgeving de bodemkwaliteit beter borgen en herstellen. Juridische borging is belangrijk.

VOOR DE TERRAGENDA:

- **Verken als lokale overheid (gemeente/provincie) in samenwerking met lokale partijen hoe een gemeenschappelijk beheerd perceel er via land stewardship uit zou kunnen zien. Begin met publieke gronden.**
- **Borg voorwaarden voor een vitale bodem in de Omgevingswet.**
- **Zoek op beleidsniveau binnen andere agenda's, maatschappelijke opgaven en doelen de verbinding met de bodem.**

Rechten

Kan een vertaling van mensenrechten naar bodemrechten werken? Uit de interviews blijkt dat velen verwachten dat de resultaten van zo'n recht positief zouden zijn. Echter, gezien de huidige culturele identiteit (waaronder de scheiding tussen natuur en cultuur) en economische focus op commodificatie (geldwaardering, waaronder eigendomsrechten) is een wet waarin een bodemrecht verankerd is op het moment een brug te ver. Andere borging, geredeneerd vanuit mensenrechten, is dan ook gemakkelijker te realiseren. Via het mensenrecht op een schone leefomgeving kan de bodem vanuit een instrumentele waarde initieel beschermd worden. Een volgende stap zou met de tijd een bodemrecht kunnen zijn.

VOOR DE TERRAGENDA:

- **Onderzoek en implementeer het mensenrecht op een schone leefomgeving.**
- **Ga in gesprek voor gevolgen van een bodemrecht.**
- **Maak een nadere juridische analyse over de mate waarin een bodemrecht en eigendomsrecht elkaar in de weg zitten.**

Samenvattend, instrumenten om de functies van de bodem op lange termijn te borgen voor de maatschappij moeten voldoen aan de volgende voorwaarden:

- Ken de sociaal en culturele identiteit aangaande de bodem
 - Vraag actief naar de relatie met bodem (en natuur)
 - Spreek een gemeenschappelijke taal
 - Investeer in betekenisvolle natuurervaring.
- Ontwikkel nieuwe businessmodellen die leiden tot waardecreatie in plaats van waardeonttrekking
- Nationale en decentrale overheden: bekleed een voorbeeldfunctie met het eigen areaalbeheer en ga partnerschappen aan met burgers en bedrijven voor nieuwe vormen van beheer.
- Zorg voor een juridische borging, die met de tijd meer de intrinsieke waarde gaat borgen.

Bijlagen

Keuze voor geïnterviewden

De keuze voor de geïnterviewden is gemaakt op basis van de drie deelonderwerpen. De motivatie verschilt per persoon maar is gebaseerd op innovatief werk of een relevant gedachtegoed. Gezien het verkennende karakter van het onderzoek is dit te verdedigen. Hieronder is met een kleurcodering aangegeven vanuit welk deelonderwerp elk persoon is uitgenodigd.

Lijst van geïnterviewden

Arend Spijker

Margot de Cleen

Liesbeth Cremers

De Voedseltuin

Petra J.E.M. van Dam

Jan Willem Erisman

Jemima Hall

Piet van Ijzendoorn

IUCN NL

Anne van Leeuwen

Damaris Matthijsen

Co Molenaar

Hanneke van Ormondt

Katy Olivia van Tergouw

Matthijs Schouten

Fenneke Sysling

Jan van de Venis

Taeke Visser

Michaël Wilde

en vele anderen in groepssessies.

Groen: Wat is de status en waarde van de bodem?

Oranje: Kan een stem worden gegeven aan het onzichtbare?

Rood: Hoe kan er een stem worden gegeven aan het onzichtbare?

Burgerinitiatief Ommermars

Burgerinitiatief Ommermars is in 2015 begonnen, opgezet vanuit de lokale Natuur & Milieu groep Vechtstreek en burgers uit Ommen. Arend Spijker zit in de Natuur & Milieu groep de Vechtsstreek en was vanaf het begin betrokken bij het initiatief.

ONTSTAAN – “Ommermars is boerenland, van ouds onderdeel van het Vechtdal, een gebied tussen de rivier de Vecht en de stad Ommen” vertelt Arend Spijker. “De helft van dit gebied zou ingericht worden als natuur. Maar dat is niet gebeurd. Wij, een groep burgers uit Ommen, vonden dat heel jammer. We zijn een werkgroep gestart als burgerinitiatief, en zijn aan de slag gegaan om het gebied ‘de Ommermars’ onder de aandacht te brengen. Dit deden we bijvoorbeeld door op basisscholen enquêtes te houden. We vroegen: Wat willen jullie met de Ommermars?” Vervolgens is het beste idee uitgekozen, wat door ons, samen met een planoloog, verder is uitgewerkt, vertelt Spijker. Helaas, onderstreept hij, “was de grond niet van ons, maar van de provincie. We hebben contact opgenomen met de provincie want we waren bang dat ze de grond zouden verkopen aan de hoogste bidder. De helft had nog een agrarische bestemming en was daardoor ook voor boeren erg aantrekkelijk als het te koop kwam! Gelukkig hebben we daar met de provincie afspraken over kunnen maken en is uiteindelijk de vrije verkoop niet doorgedaan. Ook stond de provincie open voor onze plannen, sterker, ze waren erg enthousiast. Trouwens de meeste partijen met wie we praatten vonden ons idee erg sympathiek. Maar hoe vind je zomaar iemand die voldoende geld er heeft om het te kopen?”

“Opeens was er een partij die met ons contact opnam: natuurbegraafplaats Heidehof.” Spijker legt uit dat die onderneming op zoek was om hun natuurbegraafplaats te compenseren met investeringen in natuur. “Het was als een geschenk uit de hemel,” verzucht Spijker. Er werd een overeenstemming gesloten tussen de verschillende partijen: Heidehof zou de grond kopen. Spijker: “Zij zouden het landbouwdeel kopen en uiteindelijk zou het natuurdeel naar Staatsbosbeheer gaan. Het burgerinitiatief wordt dus geen formeel eigenaar.” Wel is contractueel vastgelegd dat de ideeën en het volledige plan van het burgerinitiatief zal worden uitgewerkt, vertelt Spijker. Naar verwachting vindt de overdracht van de Ommermars naar Heidehof en Staatsbosbeheer binnenkort plaats. Spijker verwacht vervolgens dat komend jaar de eerste schop in de grond gaat om de Ommermars te gaan realiseren.

OMMERMARS – “In natuurbeheer moet je in tientallen, zo niet honderd(en) jaren denken. De Vecht is begin 20e gekanaliseerd en geïndustrialiseerd, maar ook de landbouw is geïntensiveerd. Ik heb veel zien veranderen, van een kleinschalig, bio-divers agrarisch landschap naar hoe het er nu uit ziet. Mijn generatie heeft in de afgelopen vijftig à zestig jaar voor het intensieve gebruik gezorgd, dat zeg ik zonder met een verwijtende vinger te wijzen naar één sector. Graag doen wij nu iets goeds terug. Dat doen wij hier nu door met Ommermars het historische landschap te herstellen.”

“De bodem is in de afgelopen jaren geheel geëgaliseerd op de Ommermars. Vroeger waren daar stuifduinen, met veel reliëf en een laag deel, waar ooit de meanderende Vecht door liep. We willen het gebied nu weer restaureren, een beetje terug naar hoe het er vroeger uit zag. Een rivierdallandschap, met focus op biodiversiteit. We gaan ook een deel inrichten om de natuur te ontdekken, dat wordt stadsnatuur. Kinderen mogen er met water en modder spelen, zodat ze de natuur er kunnen beleven en ontdekken. We willen alle mensen van Ommen een stukje natuurervaring geven. Maar ook de landbouw kan mee participeren. Bij het beheer kiezen we voor boeren, of een boer, die in ons plaatje past, binnen de kaders die we formuleren. We denken daarbij bijvoorbeeld aan een boer met koeien van een oud Hollands ras, een soort koe dat historisch hier ook werd gehouden.”

BODEM – “De bodem, de grond van het gebied, is ook voor ons ook de basis. Het is de basis hoe we de Ommermars verder inrichten,” vertelt Spijker. “Ons plan is om een deel van de bodem af te voeren, omdat het te veel verrijkt is met nutriënten. We denken volgens het principe van functie volgt bodem. Er is te veel met de bodem gebeurd, het is amper te herstellen. Net als bij een oud schilderij moet eerst alle verkeerde verf eraf om het daarna te herstellen. Nu is de samenstelling van de bodem nog te rijk aan voedingsstoffen om de na te streven stroomdalflora te kunnen realiseren.”

BURGERINITIATIEF – “De stichting bestaat uit vijf mensen, met daarnaast een werkgroep. De bezetting van de werkgroep is wisselend. Op dit moment zijn er ca. zes leden heel actief. We proberen weer wat meer mensen aan te trekken. In totaal hebben we zeker zo’n 10-16 vrijwilligers voor de werkgroep nodig. De groep bestaat uit een paar gepensioneerden, een paar vijftigers en nog wat jongere mensen.” Veel mensen in de groep hebben zich in hun professionele werk

ook bezig gehouden met natuur, zo is Spijker zelf gepensioneerd boswachter.

BURGERPARTICIPATIE – Om net als Spijker en zijn collega’s een burgerinitiatief op te zetten zijn er een aantal dingen nodig, vertelt hij: “Het is wel handig dat je wat kennis van zaken hebt maar ook doorzettingsvermogen. Het financiële deel kan ook best een hobbel zijn. Zo hebben we eerst gedacht aan crowdfunding, gelukkig is dat voor het hele project uiteindelijk niet nodig geweest. Maar voor wat extra’s, zoals een vogelkijkhut of observatietoren, is crowdfunding nog steeds iets wat we overwegen.”

Hij deelt een aantal van de lessen die hij heeft opgedaan tijdens het realiseren van het burgerinitiatief: “Je moet de provincie, de gemeente en andere terrein behorende organisaties, enthousiast maken. Want je hebt ze nodig, bijvoorbeeld met het veranderen van bestemmingsplannen, maar ook met de verdere inrichting en het uiteindelijke beheer. Vooral de provinciale en lokale politiek heb je nodig, daarbij heb je altijd met de meerderheid te maken. Probeer ze enthousiast te maken voor je plannen en te overtuigen, ga lobbyen en praten met verschillende partijen. We hebben ook veel gelobbyd, bijvoorbeeld met raadsleden, wethouders, maar ook met gedeputeerden van de provincie. Dat was niet eenvoudig. Het is een soort spel wat je moet kunnen en willen spelen. We hadden gelukkig de provincie aan onze kant, maar de boerenorganisatie LTO was niet erg enthousiast. Die stonden vaak lijnrecht tegenover ons. Er werd ook veel druk gelegd om het daar maar ‘gewoon’ boerenland te laten. Het wordt vaak heel hard gespeeld en soms spelen er belangen waar je zelf geen zicht op hebt.”

De conclusie van de initiatiefnemer is voornamelijk dat je enthousiast moet blijven, focus moet blijven houden op het uiteindelijke doel en je moet goed met tegenslagen om kunnen gaan. Daarnaast helpt het als je goed kan netwerken. Spijker verwacht dat een toename van bewustwording een gevolg van dit project is, wanneer mensen meer betrokken raken. De afgelopen vijf jaar heeft voornamelijk de focus op het denk- en papierwerk gelegen. Nu gaat de focus naar het werkelijk realiseren van de Ommermars.

Liesbeth Cremers

Liesbeth Cremers denkt als mede-eigenaar van landgoed Vilsteren mee met het beheer van het landgoed. Ook is ze een van de initiatiefnemers van Soil4U.

EIGENDOM – “Het is het einde van particulier eigendom in Nederland als men niet de verantwoordelijkheid oppakt,” zegt Liesbeth Cremers. “Willen we het particulier eigendom kunnen continueren, dan moeten we open staan voor de maatschappij en wat de maatschappij van ons vraagt.” Ze benadrukt het verschil tussen Nederland en het buitenland, waar de maatschappelijke functie van landgoederen minder uitgesproken is. In Nederland zijn fiscale voordelen die een landgoedeigenaar kan krijgen verbonden aan het openstellen van het landgoed aan de rest van de maatschappij, bijvoorbeeld voor wandelaars. “Het is eigendom geworden van de hele samenleving, het is onderdeel van de leefomgeving van de Nederlander, en daarmee van niet te onderschatten belang,” zegt Cremers. Het eigenlijke eigendom is natuurlijk kadastraal vastgelegd. Ook voegt ze toe dat in het buitenland wordt gekeken naar Nederland en als voorbeeld wordt gezien, meestal in positieve zin.

PACHT – Cremers licht de huidige pachtconstructies toe vanuit het perspectief van de verpachter. “Bij reguliere pacht heb je als eigenaar weinig meer te zeggen over het gebruik. Officieel staat er dat de pachter de grond als een goed huisvader moet beheren, dat is in de praktijk breed te interpreteren. Eigenlijk is het reguliere pachtcontract een soort eigendomsoverdracht.” Cremers geeft aan dat het anders zou moeten om duurzaam (bodem)beheer te realiseren, maar zegt ze: “Het zit muurvast.” Als een verpachter met het oog op duurzaam (bodem)beheer wil verpachten, is het niet interessant om reguliere pacht te gebruiken. De andere optie is geliberaliseerde pacht, een vrijere vorm van pacht. “Dat instrument heeft ten onrechte een slechte naam doordat het in de praktijk vaak verkeerd wordt toegepast,” vertelt Cremers. “Het wordt dan aan de hoogste bieder gegeven en vervolgens boeit het de verpachter niet wat er mee gebeurt. Na een jaar beschikt de eigenaar er weer over. Het is een vorm die wordt gebruikt om grond direct beschikbaar te hebben. Het kan niet schelen wat er met de kwaliteit van de grond gebeurt, zo lang het maar direct

beschikbaar is en in de tussentijd zo veel mogelijk geld opbrengt.”

Cremers wilde een nieuwe pachtvorm opzetten om wel die lange termijn visie in de pachtcontracten mee te nemen met tegelijkertijd duurzaamheidsvoorwaarden. “We hebben er een jaar aan zitten puzzelen. We wilden we een pacht voor meerdere jaren, dat geeft zekerheid aan de boer en er hoeft niet elk jaar een nieuw pachtcontract te worden opgesteld. Het gevaar is dat de Grondkamer het gaat zien als reguliere pacht.” In dat geval heeft de verpachter niets meer te zeggen. Wat is er uit gekomen? “We hebben een nieuw pachtcontract opgesteld op geliberaliseerde basis,” vertelt Cremers. “De Grondkamer heeft er een jaar op zitten kauwen maar heeft het toen ongewijzigd goedgekeurd!” Het pachtcontract bestaat uit 14 criteria die de boeren zelf kunnen uitzoeken: “Geen enkel boerenbedrijf is hetzelfde, dus je moet geen generieke maatregelen opstellen want dat werkt niet. Je moet de boeren zelf de keuzes laten maken over wat past en wat past niet.” In het contract geeft Cremers aan de richting die ze op willen, namelijk natuur-inclusieve kringlooplandbouw: “Ik ben een groot voorstander van de richting aangeven, zodat vervolgens ieder zijn eigen route hierin zoekt.” In het contract is ook ruimte opgenomen voor voortschrijdend inzicht. Elk jaar komt er een overleg met de pachter waar dit wordt besproken: “Hoe kunnen we ons contract verbeteren?” Bij het opstellen van het pachtcontract wordt ook duidelijk de context geschetst en meegenomen vanuit welk perspectief het contract is opgesteld. “Je kan namelijk niet alles juridisch dicht timmeren. Als je gedoe krijgt met een pachter, dan kan een rechter vanuit het perspectief van het contract kijken.” Landgoed Vilsteren heeft met veel instanties gesproken om het pachtcontract te toetsen. Op dit moment zijn de pachtcontracten die nu op Vilsteren worden afgesloten volgens het nieuwe pachtcontract. De boerenbedrijven op Vilsteren hebben het merendeel van de grond in reguliere pacht, en slechts enkele hectares volgens het nieuwe pachtregime. Cremers: “Het is interessant om te zien dat sommige duurzaamheidscriteria, bijvoorbeeld weidegang, die alleen van toepassing kunnen zijn op de hectares in het geliberaliseerde pachtcontract van invloed kunnen zijn op de gehele bedrijfsvoering. Verpachters zijn zeer geïnteresseerd in deze nieuwe pachtvorm.”

Naast de eerder genoemde soorten pacht, licht Cremers ook toe waarom het landgoed geen gebruik wil maken van de natuurpacht: “We willen namelijk

de vrijheid hebben om de grond flexibel te kunnen blijven gebruiken in nieuwe agrarische vormen.”

PACHT IN DE TOEKOMST – Sommigen proberen nog de reguliere pacht te wijzigen, maar Cremers heeft dat op gegeven. “Zoals het er nu naar uitziet sterft de reguliere pacht uit, het zij zo.” Alle pachtcontracten moeten door de Grondkamer goedgekeurd worden, en dat is een vrij conservatieve partij, vertelt Cremers. Toch is merkbaar dat ook daar sprake is van voortschrijdend inzicht: “Als de tijden veranderen dan moet het toch mogelijk zijn om afspraken anders te gaan maken. Dingen veranderen nu heel snel.”

LANDGOEDEREN – “Als landgoedeigenaar kan je makkelijker aan knoppen draaien,” vertelt Cremers. Gedurende haar tijd als belangenbehartiger realiseerde ze zich dat de landgoedeigenaar een belangrijke rol vervult tussen de werkvloer en de overheid. “Een soort schakel tussen beide werelden. Als landgoedeigenaar kan je juist opkomen voor je pachters.”

Cremers benadrukt een integrale kijk op het beheer van het buitengebied, waarin alle verschillende aspecten, van biodiversiteit tot energievoorziening worden meegenomen. “Alles moet met elkaar in evenwicht zijn.” Ze bepleit dat verandering – ook in de ruimtelijke ordening – juist bottom-up moet zijn en niet bovenaf opgelegd moet worden, want “dan gaan alle hakken het zand in en gebeurt er helemaal niks. Iedereen moet een kans hebben om mee te praten. Er moet voorkomen worden dat altijd dezelfde partijen aan het woord zijn.” Cremers vindt steun en inspiratie bij het denken van de Rijksadviseurs.

BODEM – “Het is vooral de bodem waar we naar moeten kijken,” geeft Cremers aan. Cremers is medeoprichter van het initiatief Soil4U. “Dankzij de subsidie van de provincie voor Soil4U hebben we adviseurs van buitenaf kunnen laten komen,” vertelt ze. Hierdoor werd het makkelijker om naar vraagstukken te kijken die al een tijd vast zaten. Zo kon bijvoorbeeld een bedrijf gesplitst worden en is er een LESA (landschaps-ecologische systeem analyse) gemaakt. “Ook het nieuwe pachtcontract hebben we met externe partijen opgesteld,” vertelt Cremers. Met Soil4U lukt het om verschillende partijen om de tafel te krijgen en om één stem te laten horen. Vorig jaar heeft Soil4U een grote groep van particuliere landeigenaren gemobiliseerd en is er het manifest klimaat-robuste particuliere landgoederen getekend: een oproep aan de overheden om de klimaatverandering aan te pakken en tevens een aanbod van het particuliere veld

om daarin een sleutelrol te vervullen. Cremers: “Van de 200.000 ha landgoed in Nederland heeft 150.000 ha het manifest getekend. Dat is prachtig. En we zijn er ook mee naar Brussel gegaan.” Ze benadrukt dat deze mogelijkheden allemaal dankzij Soil4U zijn gekomen. Ze gelooft dat hiermee de boodschap bij de overheid duidelijk is overgekomen: landgoederen staan klaar om klimaatverandering aan te pakken.

FINANCIËRING – Cremers gelooft meer in het belonen van ecosysteemdiensten dan in het aanpassen van prijzen in de supermarkt (true pricing): “De boer heeft twee financiële pijlers. De eerste pijler is wat er door de consument wordt betaald voor het voedsel. Maar de consument betaalt nooit genoeg. Om dat recht te zetten lukt niet op korte termijn. Die tweede pijler is het ontvangen van een fatsoenlijke betaling voor de maatschappelijke diensten die een boer kan leveren. Dat is heel belangrijk voor de boer. Het is uiteindelijk veel goedkoper om de boer aan de bron te betalen als hij schoon werkt, dan dat de boer eerst alles vervuult om vervolgens alles schoon te maken. Dan ben je veel meer geld kwijt. Overheden zeggen nu dat ze dit in grote lijnen onderschrijven, maar dat er nu geen geld is en dat het wachten is op de Brusselse gelden, de GLB gelden, die hiervoor gebruikt kunnen worden.” Ze stelt dat we niet meer de tijd hebben om daar op te wachten, nu moet er gehandeld worden. Vanuit Soil4U is Cremers nu in overleg met de provincie om een pakket van ecosysteemdiensten te formuleren waar ook een betaling aan hangt.

BEWUSTWORDING – “Er komt steeds meer aandacht voor groen in de stad vanwege klimaatoverwegingen en om de stad af te koelen. In straten worden tegels weggehaald en struiken geplant. Het is nog niet overal zichtbaar, maar je moet gewoon beginnen. Op heel veel plekken komen voedselbossen, ook een hele interessante ontwikkeling. Het bewustzijn is er wel degelijk en in toenemende mate,” zegt Cremers. “De bodem is de basis van het hele natuurlijke systeem. We moeten leren te gaan denken en handelen vanuit de mogelijkheden en ook nadrukkelijk de grenzen van het natuurlijke systeem.”

De Voedseltuin

De Voedseltuin is een stichting in Rotterdam die groenten verbouwd voor de lokale voedselbank. Het is een voorbeeld van hoe een lokaal initiatief van burgers bijdraagt aan (de bewustwording van) natuur, voedselproductie en de gemeenschap.

ONTSTAAN – Tien jaar geleden was het crisis waardoor de bouwplannen rondom de gedempte Keilehaven in Rotterdam kwamen stil te liggen. Vanuit de gemeente werden nieuwe initiatieven geholpen met opstarten, zo ook de Voedseltuin. Het initiatief mocht een deel van de gedempte Keilehaven benutten. De Voedseltuin kwam voort uit de schaarste van groenten die de lokale voedselbank had en bood een oplossing om op lokale schaal groenten te gaan verbouwen voor mensen met een minimum inkomen. Tevens bood het werkgelegenheid voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt.

Inmiddels zijn de banden met de voedselbank een stuk losser geworden. Wegens regelgeving mogen de groenten niet meer mee in de pakketten. Dit komt omdat de groentes van Voedseltuin niet gecontroleerd worden. Zo kan het best zijn dat er beestjes of aarde in de groente zitten. Om dit te omzeilen ontvangen mensen een strippenkaart via de voedselbank, waarmee ze zelf langs kunnen gaan bij de Voedseltuin. Het restant gaat naar overige sociale projecten in de buurt. Door de veranderende interactie met de voedselbank is de Voedseltuin juist socialer geworden. Doordat mensen zelf langskomen krijgen ze een beter idee waar hun eten vandaan komt en gaan mensen ook als vrijwilliger aan de slag. Daarnaast zien de medewerkers steeds meer in dat verbinden van mensen ook een van de kerntaken is van de Voedseltuin.

DE TUIN – Vanuit het stadsontwikkelingsoogpunt was het initiatief niet heel interessant voor de gemeente: het levert namelijk geen geld op. Maar een aantal jaar later werd de Voedseltuin wel als “place maker” gezien in de regio, oftewel een initiatief dat de regio interessant maakt. Uiteindelijk heeft de omgeving van de Voedseltuinregio de titel Makersdistrict gekregen. De gemeente kwam wel met een eis: het uiterlijk moest beter. De tuin was namelijk erg organisch gevormd, volgens de regels van de permacultuur. De organisatie en de

vrijwilligers vonden dit prima en waren hier aan gewend. Vervolgens heeft een architect een ontwerp gemaakt voor de Voedseltuin, wat is uitgevoerd. Verharde paden werden aangelegd en er kwam meer structuur. Dit was in eerste instantie niet even makkelijk voor de vrijwilligers, maar uiteindelijk was iedereen erg blij met het eindresultaat.

TOEKOMST – Initieel heeft de Voedseltuin een vergunning voor 5 jaar gekregen in 2010/2011. Vijf jaar later werd dit weer met vijf jaar verlengd. De wens is om nog zeker voor 10 jaar te kunnen huren, maar deze vergunning wil de gemeente niet afgeven. Nu wordt de huur met elke 2 jaar stilzwijgend verlengd. Ondertussen is er door de gemeente wel aangekondigd dat, ongeacht de toekomst van de omgeving, de plek van de Voedseltuin een groene natuurplek blijft. Maar er is niet aangegeven dat de Voedseltuin dit mag verwezenlijken. Het gaat overigens niet alleen om de Voedseltuin, er zijn meerdere organisaties die bijdragen aan de regio en niet willen vertrekken. Samen strijden ze voor het behoud. Zo hebben ze samen een collectief op gezet waar onder andere ook kunstenaar Joep van Lieshout aan mee doet.

VRIJWILLIGERS – De insteek van de Voedseltuin is sociaal. Juist mensen in een moeilijke(re) situatie zijn welkom bij de Voedseltuin. Zo werken er mensen met een uitkering, voor wie dit een verplichte vorm van participatie is. Er zijn mensen die onder de WMO-regeling lopen (wet maatschappelijke ondersteuning) en die meer begeleiding nodig hebben. Gepensioneerden helpen graag mee om hun eenzaamheid tegen te gaan. Ook studenten helpen graag mee. In totaal is er een stabiele 50 vrijwilligers werkzaam voor de Voedseltuin. Dit cijfer is in de afgelopen jaren toegenomen, wat te danken is aan de naamsbekendheid. Er wordt vier dagen per week gewerkt, maar de tuin is altijd open. Sinds corona wordt er 5 ochtenden per week gewerkt.

BODEM – De Voedseltuin opereert op een gedempt stuk haven. Dit stuk is dichtgegooid met puin en zand. De bodem die in eerste instantie werd gebruikt was een verarmde bodem. Bij aanvang heeft de Voedseltuin een test laten uitvoeren om te achterhalen of het überhaupt wel veilig was om hier gewassen te gaan verbouwen. Vervolgens is er ook nog een bodemrapport opgemaakt dat aangaf dat de bodem niet giftig was. Maar was de bodem dan wel geschikt om te verbouwen? Dat stond niet vermeld in het rapport. Uiteindelijk is de bevestiging toch nog gekomen en gaf groen licht voor het verbouwen van voedsel. Sinds de

start is begrijpelijkerwijs de bodem in kwaliteit enorm toegenomen. Ook werkt de Voedseltuin mee met een onderzoek naar welke Rotterdamse bodems het beste als spons fungeren.

COMMONS – De visie van de Voedseltuin is inclusief. Het doet denken aan het idee van de commons. De tuin is voor iedereen en van iedereen, waardoor er een gevoel van verantwoordelijkheid ontstaat bij de vrijwilligers. Het gaat in dit geval niet alleen om een natuurlijke commons, maar ook om een sociale. Het is een plek voor verbinding, waar mensen elkaar kunnen opzoeken en groenten telen voor hen die minder hebben. De Voedseltuin vindt namelijk: iedereen heeft recht op gezond eten.

FILOSOFIE – De visie van de permacultuur uit zich op verschillende manieren in de Voedseltuin. Ten eerste in de relatie tot de natuur; de planten en de bodem waarop zij groeien. Vanuit deze visie laten de vrijwilligers de bodem en de gewassen hun gang gaan. Je zou kunnen zeggen dat er wordt geluisterd naar de stem van de planten en van de bodem, oppert een vertegenwoordiger. Ten tweede vertaalt die visie zich ook naar de behandeling van de vrijwilligers. Zij worden vrij gelaten om hun ding te doen. Er wordt weinig bepaald vanuit de organisatie. Voor beiden geldt: “meebewegen, niet bepalen.”

BEWUSTWORDING – Volgens de Voedseltuin is het belangrijkste onderdeel voorlichting. Sommige mensen vinden bijvoorbeeld de tuin een zootje. Daarom is juist voorlichting erg belangrijk, om uit te leggen waarom bepaalde keuzes gemaakt worden. Sinds vorig jaar is de Voedseltuin ook begonnen met educatieprojecten. Het belang van een groene plek in de stedelijke omgeving is groot en enorm waardevol. Omdat de tuin wat verscholen ligt, reageren mensen verbaasd: ‘Bestaat dit?’. De connectie met de natuur zijn mensen soms verloren, horen medewerkers van vrijwilligers.. Een vrijwilliger had bijvoorbeeld moeite om de groente vanuit de tuin aan zijn kinderen te verkopen. Zij waren in de illusie dat groentes enkel in glazen potjes uit de supermarkt kwamen.

Naast de tuin lopen er nog een verscheidenheid aan projecten die allen bijdragen aan een verantwoorde leefwijze. Van een biomeiler (een vorm van warmte door compost) tot een voedselbos, wat in 2017/2018 is gestart.

Petra J.E.M. van Dam

Petra J.E.M. van Dam is hoogleraar Water- en Milieugeschiedenis aan de VU Amsterdam.

COMMONS – Het idee van de Marken (of commons) kan volgens Petra J.E.M. van Dam goed werken in combinatie met natuurgebieden. In de duinen, die onder meer toebehoren aan de drinkwatermaatschappijen, Staatsbosbeheer en natuurmonumenten, maar ook in de uiterwaarden van de grote rivieren, lopen runderen en andere grazers ‘wild’ rond, zoals vroeger in de commons, dus zonder afgrenzingen van weidepercelen. De dieren die daar grazen hebben een primaire functie: zorgen dat de gebieden zich niet ontwikkelen tot een bos.

NATUURRECHT – In haar lessen bespreekt van Dam vaak het idee van rechten van niet-menselijke entiteiten: “Het is een lastige discussie. Met het toekennen van rechten aan de bodem kom je meteen aan de eigendomsrechten. De vraag is hoe het er concreet uit ziet.” Een interessante vergelijking trekt van Dam met monumenten: “Die worden beheerd door verschillende individuen, maar hebben zich te houden aan een set van regels. Ze kunnen namelijk niet zomaar iets wijzigen aan een monumentaal pand.” Maar voordat er tot actie kan worden gegaan, benadrukt ze de noodzaak van bewustwording: “Mensen moeten eerst realiseren wat de waarde van de bodem is voordat je aan een lobby kan gaan beginnen. Als je in een flat in een stedelijke omgeving woont: ben je dan wel bezig met de bodem?”

Jan Willem Erisman

Jan Willem Erisman is hoogleraar Environmental Sustainability bij het Centrum voor Milieuwetenschappen aan de Universiteit Leiden. Tot 1 september 2020 was hij directeur van het Louis Bolk Instituut.

BODEMBEWUSTWORDING – Jan Willem Erisman wil de link graag leggen met de bodem door middel van de gezondheid om de bewustwording te bevorderen. Dat mensen weten dat een vitale, kwalitatieve bodem bijdraagt aan hun gezondheid is een belangrijke voorwaarde voor hem: “Pas dan gaan dingen veranderen en wordt de bodem meegenomen in de afweging.”

Op het moment zijn er nog heel veel mensen die de bodem niet meenemen in keuzes en zo de ‘stem van de bodem’ ook niet horen, denkt Erisman. “De consument heeft geen idee van de rol van de bodem,” vertelt de wetenschapper en licht de oorzaak verder toe: “In Nederland is voedsel een economisch product geworden. Dat is het van oudsher al. Bijvoorbeeld: wij produceerden boter en margarine. Zelf gebruikten we margarine en de boter verkochten we omdat we daar meer geld voor kregen. Dat is onze handelsgeest. In bijna alle andere landen is voedsel iets wat met cultuur, smaak en gezondheid te maken heeft, maar niet per se met economie. Dat is een heel groot verschil tussen andere landen en Nederland. Dat betekent dat de andere landen een veel intensere relatie met natuur, bodem en landbouw hebben dan Nederland. In Nederland moet je dat helemaal herstellen.”

Toch ziet Erisman positieve trends: “Onder andere bij de Herenboeren in Boxtel zie je dat langzaam de consumenten weer naar het land worden gehaald. Om te begrijpen waar het voedsel vandaan komt, te proeven wat de smaak is en de sociale beleving daarom heen. Daar is voedsel geen economisch product maar sociaal-maatschappelijke voeding. Wij als consument zijn ook gewend als voedsel als economisch product.”

LOKALE AANPAK – “De bodem op nationale schaal raakt de mensen niet. De omgeving waar je woont en waar je dagelijks je hond uitlaat, raakt de bodem je veel meer,” zegt Erisman. “Ik geloof heel sterk in gebiedsprocessen,” vertelt Erisman. Hij voorziet een coöperatieve samenwerking bestaande uit de

bodembeheerders, de gebruikers en omwonenden die samen het landschap exploiteren. “Als je dat met z’n allen doet, zorg je ook voor de bodem. Dat zie ik als een goede richting.”

Erisman geeft wel aan dat het voor de boer dan ook duidelijk moet zijn wat de meerwaarde is om onderdeel te zijn van zo’n project: “Bodemeigendom is heilig in Nederland. Boeren zijn erg gehecht aan hun vrijheid en houden niet van mensen die zich bemoeien met wat ze doen. Dat is een cultuuraspect. Dus dat betekent wel dat je bij oplossingen hier rekening mee moet houden en de meerwaarde moet kunnen laten zien voor die boer. Het moment dat een boer meedoet in een community of coöperatie, moet dat hem dan ook voordelen opleveren.”

“Gemeentes en provincies hebben veel grond die ze verpachten. Dat doen ze niet onder voorwaarden, maar dat begint wel te komen. Als je in dat soort constructies gezamenlijk meer verantwoordelijkheid voor beheer weet te organiseren, en financiële voordelen uit de exploitatie rollen, dan zou dat heel erg passen.”

TRUE COST PRICING – “We zijn nu true cost en true pricing aan het onderzoeken, zoals Eosta al doet. Zij zijn met de bodem, de bodemkwaliteit en de kosten van de bodemkwaliteit begonnen. Dat is ook een manier om het op een slinkse wijze bij de consument te brengen. Producten van een slecht onderhouden bodem worden dan vergelijkbaar met die van goed beheerde bodems. Dat maakt de keuze van de consument makkelijker om voor duurzame producten te kiezen.”

“Als je het puur economisch bekijkt, betalen we de kosten voor bodemherstel nu al met z’n allen. Die zijn niet teruggerekend naar producten, maar worden via de belasting verrekend. Het natuurherstel voor stikstof kost de komende tien jaar 2,2 miljard.” Erisman, en met hem vele anderen, stellen voor om de kosten door te berekenen naar producten. Als voorbeeld noemt Erisman de werkelijke kosten voor een pak melk, die eerder rond de €1,40 liggen in plaats van €1,00. “Als je op die manier de kosten kan terugrekenen, kan internaliseren in je productkosten, dan kan je via de economie aan de voorkant betalen in plaats van aan de achterkant repareren.”

De vraag is hoe het huidige systeem, waarin milieukosten niet in meegenomen worden, afgebouwd kan worden. Erisman erkent dat daar iets voor nodig is, bijvoorbeeld een extreme gebeurtenis als de corona-pandemie. “Dat is een

kans om dingen te veranderen.” Maar Erisman benadrukt dat er is tijd, zo’n 30 jaar, nodig is geweest om het huidige systeem op te bouwen. Een zelfde tijd is nodig om het systeem af te bouwen en een omschakeling te maken naar een beleid dat staat voor publieke waarden. “Dat vergt een totale omslag voor alle spelers. Om één voorbeeld te noemen van wat ik een belangrijk knelpunt vind: alle bedrijven rond de boer, dus de leverancier, de bank, de afnemer, de supermarkten, de zaadleveranciers en de machinebouwers, hebben allemaal hetzelfde verdienmodel. Namelijk: als de boer meer gaat produceren, gaan zij meer verdienen. Zie dat model maar eens te veranderen. Dan moeten al die partijen een ander verdienmodel hebben.” Het belangrijkste is dat de boer binnen de randvoorwaarden blijft van de leefomgeving zegt Erisman, maar: “Al die partijen hebben daar een rol in en gaan dat businessmodel niet zomaar opgeven.”

BELEID – “Ik geloof sterk in het ruimtelijke ordeningsbeleid,” vertelt Erisman. Hij ziet mogelijkheden om op de wetgeving te gebruiken op een regionaal niveau. Alleen de Omgevingswet ziet hij hier niet als de juiste optie: “De Omgevingswet is veel te slap en veel te ruim. Waar het met dit soort processen aan ontbreekt is dat er geen heldere kaders zijn. Waarbinnen mag je ontwikkelen? Die kaders moeten centraal gemaakt worden.” Vervolgens gelooft Erisman dat er op regionaal niveau invulling gegeven kan worden door belanghebbenden, die samen de verantwoordelijkheid en het beheer op zich nemen.

Op het niveau van beleid is er frictie met de wetenschap aanwezig. Door wetenschappelijk onderzoek worden veel zaken aangetoond. Echter, wat te doen als er niet naar de wetenschap wordt geluisterd? “Op het moment dat er belangen spelen, zal de wetenschap altijd het onderspit delven. Wetenschap heeft wel degelijk een belangrijke rol om te duiden, te informeren en om de toestand in kaart te brengen. Dat blijft belangrijk. Het is altijd een politieke afweging in hoeverre het serieus genomen wordt, kijk maar naar het voorbeeld van stikstof en corona. Daar speelt de politiek een belangrijke rol in.”

RECHTEN – Erisman gelooft niet dat het op dit moment mogelijk is om de bodem rechten te verlenen. “Volgens mij kan je dit alleen heel indirect doen. Ik wil graag dat concrete doelen voor de bodem opgenomen worden in wetgeving. Dat is de enige manier om het hard te maken. Voor stikstof zijn we naar de rechter gegaan en voor klimaat zijn we naar de rechter gegaan. Dat kwam omdat er

harde afspraken waren die niet uitgevoerd waren. Daardoor kan je naar de rechter gaan. Dat is een manier om te zorgen dat de bodem in ieder geval bewaard blijft. Maar nu merk je juist, omdat de rechter zo succesvol is, gaan er geen doelen meer in de wet opgenomen worden. Ze zijn als de dood om afgerekend te worden. Het is een beetje de achterdeur uit, want waarom heb je anders nog doelen? Ik blijf het overal roepen: Zet die doelen in de wet en maak ze afrekenbaar. Het is de enige manier om te zorgen dat ook dingen gebeuren.

Jemima Hall

Jemima Hall is kunstenares en werkt veel met de bodem in haar kunst.

KUNST – Tijdens haar studie Kunst en kunstgeschiedenis aan Oxford Brookes University onderzocht Jemima Hall het proces van verval (decay) en hergeboorte (rebirth), waardoor ze uitkwam bij de bodem. Dit was het startpunt om zich verder in te lezen over de rol van natuur in kunst. Zo kwam ze bijvoorbeeld uit bij *cob methods* – een oude manier van bouwen bestaande uit natuurlijke en dierlijke materialen. Dit bracht ze in de praktijk door een serie van sculpturen van natuurlijk materiaal te maken in de vorm van haar eigen lichaam, om deze vervolgens te laten verweren in de natuur. Sinds kort focust ze zich specifiek op de bodem, door ‘Mud’-workshops te geven en het maken van schilderijen waar verschillende soorten bodem als verf fungeren.

BEWUSTWORDING – Hall heeft lang in Nederland gewoond, maar sinds een tijdje woont en werkt ze in Glasgow. De verschillen tussen de culturen (en in bodems) neemt ze mee in hoe ze kijkt naar de relatie tussen mens en natuur. Een van de eerste dingen die ze aantekent is taal. In het Engels zijn deze connotaties wat duidelijker dan in het Nederlands. “Dirt is verwant aan dirty, soil is verwant aan soiled.³¹ In het verlengde krijg je als kind te horen dat je niet met modderpoten binnen mag komen, want dat is ‘vies’”. Volgens Hall is dit aangeleerd gedrag. “We leven in een steriele omgeving. We leven binnen waardoor er een disconnectie is met de natuur.”

³¹ Vies, vervuild.

Zelf werkt ze fysiek met de bodem in haar kunstwerken. “Ik heb weinig bodemkennis, maar ik weet wel hoe de bodem voelt. Hoe de bovenste bodemlaag anders aanvoelt dan de aarde daaronder. Hoe verschillende soorten bodem anders werken en voelen.” Via haar doorleefde ervaring verwerft Hall de kennis over de bodem en bouwt ze haar relatie met de natuur op. Ook voor haar was het eerste contact met de bodem onwennig, zelfs vies en koud beschrijft ze, toen ze voor haar serie sculpturen in de aarde ging wroeten. Inmiddels is het contact met de bodem en aarde veel instinctiever geworden. “Voor een lange tijd maakten mensen hun huizen van aarde,” wijdt ze uit, “je kan dan voorstellen dat men ook meer gewend was om aarde aan te raken en hier een relatie mee op te bouwen.” Het gaat dus om een directe ervaring met de bodem die voor een relatie zorgt. “De connectie met natuur is niet kwijt, maar we zijn haar vergeten,” zegt Hall. “We kunnen er wel naar terug. Dat is wat ik mijn kunst wil bereiken: deze connectie weer opbouwen.” In haar werk is Hall dus niet bezig om de aarde te representeren, maar zet ze meer in op bewustwording en de ervaring. “Voor mij gaat het meer om mijn eigen ontdekking en door dat te delen mensen mee te nemen in de ervaring.”

Naast haar werk als kunstenares is ze ook betrokken bij een buitenopvang voor kinderen. Dit principe linkt aan de opkomst van *forest schools*, in Groot Brittannië en de Verenigde Staten. Het is een aanvullende vorm van onderwijs met de focus op natuur.³² Hall vertelt dat mensen vaak verbaasd zijn als ze vertelt dat dit principe niet tot nauwelijks in Nederland bestaat. “Mensen hebben een heel ander beeld van Nederland, namelijk dat er veel meer natuur is. De realiteit is natuurlijk een stuk anders: er is veel agrarisch land en weinig ruimte voor échte natuur.”

Als het gaat om bewustwording, zijn er volgens Hall twee manieren om dit te bereiken. “Ten eerste educatie. Bij kinderen begint zo veel.” Ze noemt een voorbeeld van het school tuinieren dat ze zelf op haar basisschool deed. “Via spelenderwijs leren kan je veel bereiken.” Een tweede oplossing voor bewustwording is direct contact met de bodem, zoals op de *forest schools* maar ook in volkstuinen. Hiernaast ziet ze ook een rol voor musea en social media om de stem van de bodem te laten klinken. “De kracht van social media is dat je

informatie makkelijk met een groot publiek kan delen en verspreiden. In musea en galerijen zou je installaties kunnen zetten waar je de informatie ook weer kan delen met bezoekers en toeristen, bijvoorbeeld in een Nemo. Je moet de publieke plekken infiltreren.”

NATUURRECHT – “Ik geloof dat Nederlanders een bodemrecht vrij bizar vinden,” zegt Hall, als het gaat om een bodemrecht wat geïmplementeerd wordt in de grondwet.

Piet van IJzendoorn

Piet van IJzendoorn is oprichter van de biologisch-dynamische boerderij Zonnehoeve in Flevoland. De boerderij is multidisciplinair, zo wordt er ook zorg aangeboden.

BODEM – Ook voor Piet van IJzendoorn is de bodem de basis: “De bodem is de basis van al het leven, de grond van ons bestaan. Iedereen, nu en in de verre toekomst, heeft recht op een gezonde bodem. Of de aarde rijker wordt of niet ligt aan de bodem. Als we de bodem goed hadden behandeld, leefden we in het paradijs.” Hij beschrijft dat een positieve spiraal nodig is om de bodem op te bouwen, terwijl een negatieve spiraal door kunstmest en chemicaliën in stand wordt gehouden.

Van IJzendoorn denkt voornamelijk vanuit de natuurlijke ontwikkeling van het weerstandstelsel van de natuur, wat hij adaptief en inclusief noemt: “De plant zoekt het zelf uit samen met het bodemleven.” Hij vertelt over zijn ervaring met fosfor op zijn land, dit zou namelijk veel te weinig aanwezig zijn. Terwijl de andere boeren extra fosfor op het land uitstortten, besloot Van IJzendoorn dit niet te doen. Wat bleek? De fosfor leek zich op een andere wijze te binden en beschikbaar te komen, ondanks dat dit nog niet wetenschappelijk was bewezen. Op het moment gaat de bodem snel achteruit in de Flevopolder, vertelt van IJzendoorn, wat komt door een te intensief bodemgebruik. Volgens van IJzendoorn zijn hier een aantal redenen aan te wijzen: “Het systeem is niet flexibel. Er zijn maar vier grote afnemers in de wereld die de opbrengstprijzen bepalen waar de boer van afhankelijk van is. De boeren produceren gebaseerd op een verwachting

³² Voor meer informatie: www.forestschoolassociation.org/what-is-forest-school/

wat dit op de markt oplevert en niet wat voor de bodemontwikkeling goed is. Het boereninkomen is afhankelijk van korte termijn financiële resultaten, waarbij het belang van de bodem op de lange termijn ondergeschikt is geworden.”

PRODUCEREN – Van IJzendoorn heeft zijn boerderij opgezet volgens de principes van de biologisch dynamisch landbouw. “In die middle of nowhere waren wij de enige biologische dynamische boerderij.” Volgens hem moet het gehouden vee in dienst staan van de bodem, dierlijke producten zijn niet het eerste doel, maar een bijproduct van bodemvruchtbaarheid. “Het systeem moet worden afgesteld op de bodem. Zo gebruik ik op een derde van mijn akker graangewassen om de koolstof op te vangen. Op het volgende derde deel plant ik vlindergewassen die stikstof opnemen. Op het laatste derde deel verbouw ik gewassen die heftiger zijn en veel meer van de bodem vragen.”

Van IJzendoorn geeft aan dat boeren die net niet helemaal in het straatje van bio of biologisch-dynamisch passen vaak nog een uitweg naar chemische bestrijdingsmiddelen willen hebben. “Maar iedereen kan lid worden van de biologisch dynamische vereniging. Biologische dynamisch zie ik als een soort persoonlijke ontwikkeling.” Hij is positief als het gaat om een omscholing van reguliere landbouw naar biologisch/biologisch-dynamisch. “Landbouwkundig is het mogelijk om om te gaan. Echter de sociaal economisch en psychologische elementen zijn de obstructies.”

De biologisch-dynamische boer ziet voornamelijk een probleem in de huidige waarde van de grond: “De waarde van het land is hier erg belangrijk in. De grondprijzen zijn gigantisch en hebben niets meer met de fysieke opbrengst te maken, maar zijn puur gebaseerd op financiële belangen buiten de landbouw bijvoorbeeld beleggingen en speculatie. Je zou kunnen denken om de pensioenfondsen te laten investeren in het land, waarbij een goed beheer van de aarde, zekerstelling van voedsel voor toekomstige generaties en maatschappelijk rendement uitgangspunt wordt. In plaats van investeren in financieel rendement waar ze nu mee bezig zijn. De pacht is bijvoorbeeld zo’n €1.300, wat de boer alleen de keuze geeft voor hoog renderende gewassen, die veelal de grond armer en kwetsbaarder maken.” Van IJzendoorn ziet vervolgens hierbij ook een rol van pensioenfondsen in de zorg voor de ouderen in een nieuw stelsel, door op een lokale schaal hen ook hierin te betrekken en zingeving te geven. Hij noemt dit het inclusiviteits-denken.

BEWUSTWORDING – Van IJzendoorn ziet een belangrijke rol voor cultuur in het genereren van bewustwording. “De huidige cultuur van nemen transformeren naar een cultuur van geven zal een toekomstbestendig landbouw- en voedselsysteem mogelijk maken. De cultuur van nemen is berust op het korte termijn denken. We moeten toekomstige kosten voorkomen door nu meteen het juiste te gaan doen.” Van IJzendoorn geeft aan dat in de eigen sector wel degelijk iets verandert: in de landbouw en boerenbedrijven, politiek en de WUR, waar volgens hem een begin van een ommekeer in onderzoek plaatsvindt. Aan de andere kant ziet hij ook nog een mogelijkheid om op het niveau van wet- en regelgeving de bodem beter te beschermen: “Zorg dat er een verbod op de import van veevoer, gebruik van bestrijdingsmiddelen en kunstmest komt. Op dit moment levert de huidige landbouw geen enkele maatschappelijke waarde toevoeging, buiten korte termijn winsten van de agro-voedsel industrie, voor de burgers van nu en in de toekomst. Integendeel, het maatschappelijk, natuurlijk kapitaal wordt opgesoupeerd.”

NATUURRECHT – “Volgens mij zijn er wel aanknopingspunten voor een bodemrecht,” zegt van IJzendoorn. Hij vermoedt dat een bodemrecht grote gevolgen zou hebben voor de ontwikkeling van een duurzame, vanuit de natuur opgebouwde, bodemlandbouw. Maar hij maakt een kanttekening op dit idee: “Onze cultuur, met een verdienmodel op de korte termijn, zal dat niet zomaar toelaten. Een eerlijke beloning van de boer, waar de boer in staat wordt gesteld deze vanuit natuurlijke weerbaarheid en de mogelijkheden van de bodem te ontwikkelen, is niet in het belang van de agro-industrie die gebaat is bij een hoge input.”

IUCN NL

IUCN NL is een professionele organisatie die zich inzet voor natuurbehoud en natuurbescherming.

BODEM – Vanuit IUCN NL wordt het belang van een vitale bodem met een rijk bodemleven onderschreven. “Wat heel weinig mensen weten is dat een bodemecosysteem veel rijker is dan wat we bovengronds zien. De soortenrijkdom ondergronds is enorm groots en divers is en te vergelijken met de biodiversiteit die je aantreft in een tropisch regenwoud. Die levende bodem is het fundament onder de ecosystemen en daarmee ook onder onze samenleving. Het is van cruciaal belang voor voedselproductie en klimaatweerbaarheid. Dat zijn diensten die ontzettend belangrijk zijn voor de mensen. En die zie je snel verdwijnen wanneer een bodem uitgeput raakt met nog nauwelijks bodemleven. In Amerika hebben we dat gezien bij de *dust bowl*. Door diep ploegen en monocultuur raakte de bodem volledig uitgeput en waaide weg. Dan zit je met de gebakken peren, want dan moet je gaan zorgen dat een soort woestijnbodem weer revitaliseert. Dat is ingewikkeld. Vaak moet het eerst fout gaan voordat mensen er van leren. Je ziet nu in de Mid West van de Verenigde Staten dat het merendeel van de boeren volgens de principes van *conservation agriculture* werkt. En toch hebben geleerd dat een levende bodem toch van groot belang is voor hun productie.” Ook wordt de impact van onder andere klimaatverandering op de bodem aangekaart: “Iedereen is bekend met de impact van klimaatverandering. De droogte versus enorme regenval die we dan in ons slim uitgedachte systeem van riolen weg werken, waardoor het niet in de grond kan dringen. Water is natuurlijk ook een eerste behoefte van bodemdieren.” Hier aan relaterend, voegt IUCN NL aan toe: “We hebben de neiging in Nederland overal waar mensen zijn stenen en bestrating neer te leggen, maar daarbij bereikt het regenwater de bodem niet en heeft de lucht geen uitwisseling met de bodem.”

Recentelijk is IUCN NL begonnen met een nieuw project: Onder het Maaiveld.³³ Binnen dit project houdt IUCN NL zich ook bezig met het stem geven aan de bodem, bijvoorbeeld door een label voor de bodem te ontwikkelen. Het label voor de bodem zou net zo werken als het energielabel bij huizen. Daarnaast

denkt IUCN NL ook aan het maken van een documentaire waardoor een bredere groep burgers betrokken wordt: “Het liefst niet alleen de mensen die al belang hechten aan natuur. Dat is best ingewikkeld. We werken met de netwerken van organisaties die wij kennen. Dat zijn altijd al de groene organisaties. Hoe kom je uit die bubbel?”

LANDBOUW – “De bodem is zo dood als een pier,” vertelt de organisatie. “Dat is een direct resultaat van conventionele landbouw praktijken. De landbouw is nu de sector die het meest oog krijgt voor het belang van vitale bodems. Daar beweegt het meest. Met ons project proberen we sector overstijgend te kijken.” Maar er wordt ook benadrukt dat de landbouwsector lang niet de enige sector is om op te focussen. “Er zijn ook sectoren waar nog helemaal geen aandacht is voor de bodem en voor de ecosystemendiensten die door de bodem worden geleverd. Denk bijvoorbeeld de bouwsector en de infrastructuur. Daar zijn veel slagen te maken en winst te behalen. Wij kijken hoe we gemeenten, aannemers en partijen die een vinger in de pap hebben, als het gaat om bodemgebruik, kunnen overtuigen van de boodschap dat een levende bodem cruciaal is.”

BELEID – “Bodembeheer is overgelaten aan een soort *tragedy of the commons*³⁴ waarbij in Nederland het aandeel privaat grondgebied heel hoog is – nog meer dan in andere landen.” Daar bedoelt IUCN NL mee dat er geen verantwoording hoeft worden afgelegd voor private bodems. “Als je een boom omzaagt moet je daar een vergunning voor aanvragen, maar als je je hele tuin onder de tegels legt dan mag dat.” IUCN NL onderstreept daarnaast dat de bodem in veel gevallen in de duurzaamheidsscene nog als iets fysisch wordt gezien, in plaats van een levend ecosysteem. Over het huidige natuurbeleid zegt IUCN NL: “In z’n algemeenheid, dus ook voor biodiversiteit en alle ecosystemen, is het natuurbeleid heel erg gedecentraliseerd en daarmee ook versnipperd. Dat geeft problemen bij een geïntegreerde aanpak. Gelukkig hebben we waterschappen, die wel in actie komen als je waterlopen geweld aan doet.” Dat leidt tot de

³³ Voor meer informatie over het project Onder het Maaiveld, zie de website: onder-het-maaiveld.nl/

³⁴ De *Tragedy of the Commons* is geformuleerd door Garrett Hardin en betreft het uitbuiten van gemeenschappelijk grond wat op de korte termijn de individuele rijkdom vergroot, maar op de lange termijn bijdraagt aan de vernietiging van de gemeenschappelijke grond. Zijn bevindingen zijn inmiddels betwist, onder andere door Elinor Ostrom. (Luiten van Zanden, 1999).

volgende gedachte, het is wel mogelijk is om de bodem lokaal te bekijken, maar dat de bodem geen lokaal ecosysteem is.

Een andere optie is om bodemvitaliteit via de bescherming van nationale parken en landschappen te realiseren. “In Nederland hebben we nationale parken. Die voldoen niet aan de richtlijnen van nationale parken van de IUCN. Maar in België heb je bijvoorbeeld nationale landschappen en die zijn vaak groter van oppervlak en zitten andere criteria aan vast. Er gelden bijvoorbeeld een aantal beperkende maatregelen als het gaat om bodemgebruik.” Dit is een interessant vorm om voor Nederland naar te kijken. “De vraag is alleen: zijn de nationale parken die we hebben niet meer nationale landschappen? Als je met die boodschap aankomt zullen de parken dat niet zo leuk vinden, want die willen de naam ‘nationale parken’ blijven voeren.”

STEM GEVEN – IUCN NL heeft meer bedacht om de bodem een stem te geven binnen het project Onder het Maaiveld: “Dat is een bodemgezant die we willen gaan inzetten. Dat is een persoon die het belang van een levende bodem actief op de maatschappelijke en politieke agenda gaat zetten. In eerste instantie in Nederland, maar dat zou ook in EU verband kunnen zijn. Een bodemgezant is letterlijk een persoon die de bodem een stem geeft.”³⁵

NATUURRECHT – De organisatie geeft aan dat ze voor komende jaren een aantal ontwikkelingen willen gaan boosten in Nederland: “Een daarvan is *rights of nature*. Het verdedigen van milieurechten voor de mens en de natuur is één van de strategische doelstellingen van IUCN NL, wat betekent dat we in de komende jaren daar extra op gaan inzetten.

Er is een noodzaak om natuurrechten als aanvulling op de huidige instrumenten voor natuurbescherming mee te nemen, vertelt IUCN NL: “In zijn algemeenheid is de *toolbox* om natuur te beschermen nog niet vol en ook er is ook behoefte aan modernisering en innovatie. We hebben 10 jaar veel verwacht van de natuurlijk kapitaal benadering. De feiten wijzen echter niet op grote doorbraken door deze benadering; het blijft nog altijd wat in vrijblijvendheid en mooie beloftes hangen. Er gebeuren zeker mooie en hoopvolle dingen, maar de impact die nodig is om het verlies van biodiversiteit op grote schaal te stoppen, laat staan om te buigen in herstel, blijft vooralsnog uit. Dan moet je niet star vasthouden aan ideeën, maar ook iets nieuws verzinnen. Als je dan kijkt naar *rights of nature*, naar de wettelijke kaders, dat kan zoden aan de dijk zetten. Zo kijken we constant om ons

heen naar wat is nodig, en ik denk dat wij een trackrecord hebben om dingen op te pikken die nog een beetje *early* zijn.”

Over de concrete invulling van natuurrechten in Nederland zegt IUCN NL: “Een groep onder leiding van mensen als Jan van de Venis en Tineke Lambooy tikkert in Nederland aan de weg. Er wordt een nieuwe beweging opgezet. Wat de kansen in Nederland betreft kun je zeggen: als het voor de Waddenzee niet lukt waar dan wel? Ik denk dat dat ons beste shot voorlopig is. Tenzij je iets anders kan bedenken. Ik acht de toepassing op de bodem nog een brug te ver, gegeven het private landbeheer. Niettemin een interessante gedachte.”

De vraag is dan wat voor alternatief er voor de bodem gecreëerd kan worden: “In andere landen heb je naast beschermde natuurgebieden ook beschermde gebieden wegens de geologische rijkdom of betekenis, bijvoorbeeld de Eifel. Ik weet niet of dit in Nederland al is overwogen, al zijn er wel gebieden die zichzelf benoemen als geologisch belangrijk. Het bijzondere aan Nederlandse bodems is onder meer de hoge diversiteit op een relatief kleine oppervlakte.” En er zijn internationaal bijzondere bodems: “De wijstgronden in Brabant en Limburg zijn aardig uniek.”

Anne van Leeuwen

Anne van Leeuwen is medeoprichter van De Ambassade van de Noordzee. Daarnaast is ze in 2020 begonnen als klimaatboer voor het leven met Bodemzicht op landgoed Grootstal.

AMBASSADE VAN DE NOORDZEE – Met de Ambassade van de Noordzee, opgericht in 2018, zet Anne van Leeuwen zich samen met Thijs Middeldorp en Harpo 't Hart in om de Noordzee volwaardig deel te maken van de samenleving. In de praktijk betekent dit dat er met een grote groep van betrokkenen, van wetenschappers tot kunstenaars, wordt gewerkt om de stemmen van de Noordzee – van de vissen tot de vissers – hoorbaar te maken. Er kunnen moties ingediend worden namens onderdelen van de Noordzee, zo is namens de Doggersbank

³⁵ Inmiddels is de bodemgezant bekend gemaakt: Barbara Baarsma (IUCN NL, 2020).

de eerste motie ingediend (Ambassade van de Noordzee, 2020b). Zoals de mogelijkheid om moties in te dienen al laat zien, is er veel ruimte voor input en dialoog bij de Ambassade. Vanuit hetzelfde idee is een ontwerpwedstrijd voor studenten opgezet, met de vraag om methodes en instrumenten in te sturen die denken vanuit niet-menselijke entiteiten (Ambassade van de Noordzee, 2020c). De inspanningen van de Ambassade van de Noordzee zijn inspirerend voor een soortgelijke onderneming naar de Nederlandse bodem. Anne van Leeuwen heeft persoonlijk ook een relatie met de bodem, onder andere door haar werk als klimaatboer op haar nieuwe regeneratieve boerderij, en denkt mee over het raakvlak van de methodiek van de Ambassade en de bodemproblematiek.

NATUUR VS CULTUUR – Van Leeuwen ziet voornamelijk de scheiding van natuur en cultuur als probleem voor het realiseren van een bodemstem. “Als ik vanuit Nijmegen hier heen loop, dan staat er op een gegeven moment een bord met ‘Welkom in de Natuur’. Maar als ik de andere kant op kijk staat er geen ‘Welkom in de Cultuur’ bord. We meten met twee verschillende maten.” Ze vertelt dat ze geïnspireerd is door de Franse filosoof en socioloog Bruno Latour, die veel heeft geschreven over deze scheiding. De Ambassade van de Noordzee is ook opgericht vanuit de theorie van Latour. Als alternatief voor de scheiding stelt hij zich een parlement voor, waar alle entiteiten gerepresenteerd worden. Hij noemt dit het Parlement van de Dingen (Latour, 1993). De Ambassade brengt dit in de praktijk door alle entiteiten van de Noordzee politiek mee te nemen. In 2020 onderzoekt de Ambassade drie verschillende onderdelen van de Noordzee: de delta, de paling en onderwatergeluiden. Een interdisciplinair team van o.a. wetenschappers en kunstenaars werkt samen in het onderzoek (Ambassade van de Noordzee, n.d.). Om die scheiding aan te pakken benadrukt Van Leeuwen dat een paradigmaverandering nodig is, maar dat kost tijd. “Dat is echt het belangrijkste om nu aan te pakken.” Om die reden ziet Van Leeuwen problemen met pogingen die alleen ‘natuur’ betreffen, en de cultuur (bijvoorbeeld agrarische natuur) achterwege laat. Volgens haar is het belangrijk om, in bijvoorbeeld een schap van een specifiek gebied, naast de geologische grondslag ook de culturele grondslag mee te nemen. “Een voorbeeld hiervan is Li An Phoa’s benadering, die voor haar project drinkbare rivieren ook een nieuwe kaart van Nederland heeft gemaakt. Ze kijkt verder dan de grenzen van natiestaten. Ik vraag me af of dit ook kan werken voor de bodem: dat je op basis van het soort bodem en

culturele identiteit een schap opricht. Eén schap voor de Nederlandse bodem zou niet werken, dat is veel te generaliserend.”

AANPAK – In het verlengde vraagt Van Leeuwen zich af of je de status van de samenleving kan uitlezen uit de bodem: een soort spiegel. “Bij water is dat het geval. Zo zien we veel meer resten van vitamines (en mineralen) vanwege de corona-crisis.” Ze oppert: “Het mooiste zou zijn als je een integrale aanpak kan maken van water, bodem en cultuur.” Hier ligt ook de uitdaging, want in een integrale aanpak komt veel samen. Hoe neem je de complexiteit en specificiteit, van alle factoren, mee in een oplossing en aanpak? De les die ze heeft geleerd met de Ambassade van de Noordzee: “Wees specifiek. Als we enkel de Ambassade van de Zee heetten, was dat veel te breed geweest.” Voor het creëren van een succesvolle aanpak, gelooft Van Leeuwen in een grondgebonden aanpak. “Stap één is dat je mensen de waarde en essentie van de bodem moet laten begrijpen. Je kan niet meteen verantwoordelijkheid laten voelen. Daarom zijn we bij de Ambassade de eerste drie jaar bezig met luisteren”

PACHTEN – Van Leeuwen is in februari 2020 met Bodemzicht begonnen. Het land voor dat initiatief pacht ze op het landgoed Grootstal, net onder Nijmegen. Binnen het huidige idee van pachten wijkt Van Leeuwen af van de norm. Zo kan ze met geen mogelijkheid aan alle algemene voorwaarden doen, vertelt ze. Op veel voorwaarden had Van Leeuwen een uitzondering. “Een voorbeeld: het land moet in originele staat opgeleverd worden. Ammehoela!” roept ze. De kwaliteit van de bodem was erg slecht toen van Leeuwen begon met Bodemzicht. Voornamelijk de vijf hectare die nu nog voornamelijk bestaat uit onbedekte bodem en monocultuur gras, krijgt nu de tijd en de middelen om te herstellen. Van Leeuwen wijst naar de grond, waar op kale plekken tussen het gras kleine groene sprietjes opduiken. “Ik ben zo blij dit te zien,” zegt ze. Begin 2020 vroeg ze het bodemrapport op bij de vorige pachter. “Er was nog schrikbarend weinig over van de bodem. Tweeëneenhalf procent leven, zeer weinig organische materie en geen waterretentie: dus technisch gezien een woestijn. Stikstof was heel hoog,” beschrijft ze. Nu ziet ze steeds meer leven terugkeren, juist doordat ze de bodem en de planten waar nodig verstoord met holistische begrazing en waar niet nodig met rust laat.

HUIDIGE NORMEN – Een mogelijk gevolg van de ecologische manier van verbouwen kan op lange termijn invloed hebben voor het landgoed. Als er

bijzondere dieren worden aangetrokken door de nieuwe ontstane habitat kan het zo zijn dat een deelgebied met doelsoort plotseling op slot gaat. Van Leeuwen: “Als er vleermuizen in de schuur zitten, mogen we de schuur niet meer veranderen.” Ook is er in het bestemmingsplan geen ruimte voor een bouwkvavel. “Terwijl we hier eigenlijk zouden moeten wonen,” zegt ze doelend op de – nu nog – arbeidsintensieve vorm van Bodemzicht. Haar conclusie is dat de huidige wet- en regelgeving is afgestemd op grootschalige, industriële landbouw. “Ik moet aangeven waar mijn kippenstal op de kavel staat, maar ik werk met kipmobielen.” De huidige wet- en regelgeving past veel alternatieve landbouwiniciatieven niet. De meest fundamentele uitdaging is het bestemmingsplan. “Voor een grondgebonden landbouw, waarbij je iedere dag zorg draagt voor de biosfeer en werkt vanuit observatie, moet je kunnen wonen en werken op het land.”

Niet alleen als het gaat om wet- en regelgeving bevroagt Van Leeuwen de status quo, maar ook in de invulling van haar boerderij. Het idee om een zeecontainer – “zeer praktisch en duurzaam” – te gebruiken als werkplaats leidde bij de gemeente tot opgetrokken wenkbrauwen. Ook bij de bank kwamen vragen die uitgingen van een de norm waar van Leeuwen niets mee te maken heeft, zoals: “Wil je het franchisen?”. En dan zijn er zaken waar nog weinig handen en voeten aan zijn gegeven en waar Van Leeuwen ook nog geen duidelijke antwoorden op heeft, zoals wateropslag. Ze vraagt zich af: “Hoe ziet regeneratieve wateropslag voor de landbouw er uit en met welke partijen kunnen we dat bewerkstelligen?”

Om de bodem een stem te geven in de ruimtelijke ordening heeft Van Leeuwen een aantal ideeën. Volgens haar zou het in eerste instantie helpen om te stoppen een fundamenteel onderscheid te maken tussen landbouw en natuur. Dat leidt alleen maar tot polarisatie. Daarnaast zou het helpen om te proberen in beleid zaken als bodem, water en biodiversiteit niet los van elkaar te zien. “We moeten komen tot een meer ecologisch en lange termijn beleid. Dat betekent dat je je soms ook moet verplaatsen in perspectieven van niet-mensen – als planten, dieren, dingen en microben – om die zo goed mogelijk te kunnen vertegenwoordigen.” Ook strakke begrenzingen van kavels en natiestaten kunnen geïntegreerd bodembeheer in de weg staan. “Kijk over de schutting van je buurman en probeer de win-win samenwerkingen te vinden.” Ze wijst naar het land om haar heen: “Dit is landbouw met heel veel natuurwaarden en zou heeft natuur ook eetbare waarden. Niet alle natuur hoeft mens-exclusief te zijn

om natuur te zijn, alhoewel het natuurlijk belangrijk is dat niet-mensen ook hun eigen ruimte krijgen.” Daarnaast vertelt ze over de lobby van de fossiele, oftewel, kunstmestindustrie. Zij hebben namelijk geen belang – ofwel een tegenstrijdig belang – bij een initiatief zoals het hare en zullen veel in werking stellen om het bij het oude te houden. “Wat we laten zien met Bodemzicht is dat landbouw zonder kunstmest en pesticiden niet alleen kan, maar dat het een veel overtuigender – in kwaliteit en kwantiteit – en bij deze tijd passend toekomstperspectief voor de landbouw is.”

Damaris Matthijssen

Damaris Matthijssen is oprichter van Economy Transformers. Ze houdt zich intensief bezig met het formuleren van nieuwe vormen van bodembeheer en eigenaarschap.

EIGENDOM – Volgens Damaris Matthijssen is het herinrichten van grondeigendom een oplossing voor veel van de huidige problemen.³⁶ Niet alleen de bodemkwaliteit, maar ook sociale problemen zoals de verdere vergroting van de ongelijkheid in de samenleving, zijn gekoppeld aan grondeigendom volgens Matthijssen. Ze noemt het dus ook een emancipatoire beweging. De oplossing die Matthijssen voorziet is systemisch: één die niet binnen de kaders van het huidige systeem vallen. Matthijssen: “Voor mij is dit de stap ná duurzaamheid.”

GRONDEIGENAREN – Over de pachtconstructie om grondeigendom te regelen zegt Matthijssen: “De pachtcontracten zijn te hoog en staan niet in verhouding tot het grondopbrengend vermogen. Daarnaast is bijvoorbeeld de korte pacht erg onzeker voor nieuwe boeren om al hun energie in te stoppen.” Over natuurgronden zegt ze het volgende: “De natuurgronden zijn voor een groot deel in handen van de overheid, maar ik ben hier ook geen fan van. Het zijn

³⁶ Matthijssen schreef begin dit jaar ,met twee andere WEEG-deelnemers, over de problemen van de grondeconomie in Bodem: “Duurzaam bodembeheer vraagt om andere grondeconomie”. Ook Economy Transformers collega Jac Hielema schreef recentelijk een essay, ditmaal over grondeigendom in de context van corona: www.newfinancialforum.nl/magazine/herfst-2020/18

single issue natuurbehouders die één belang vertegenwoordigen, terwijl we toe moeten naar een dialoog en gezonde afstemming tussen de verschillende behoeften van mensen en de plek zelf. Ruimte maken voor natuur-inclusieve landbouw is voor deze partijen bijvoorbeeld lastig. Om die reden worden deze staatsorganen niet gezien als vertegenwoordigers van het publieke domein, het domein waar we er allemaal toe doen.”

BELEID – Volgens Matthijsen is het aanpassen van beleid niet de oplossing voor de huidige problemen: “Opgelegde regels maken het onmogelijk om op het moment te kijken. Daarnaast gaat er geen vertrouwen van uit. Je zit met regels geheel vast in het huidige systeem.” Aanvullend daaraan is ze ook geen voorstander van andere beleidsmaatregelen of andere oplossingen die binnen het huidige systeem vallen, zoals true price accounting. “Dit voegt enkel toe aan de warboel.” Een andere veel genoemde oplossing, nivelleren, is volgens haar ook niet houdbaar: “Mensen gaan dan het gevoel hebben dat hen iets wordt afgenomen.” Daarom ziet Matthijsen meer heil in een oplossing buiten de gebaande paden oftewel het huidige systeem. Zo oppert ze om de grond uit de hand en zelfs het geldsysteem te halen. “Zet de grond op 0 op de balans.” Ze voegt toe dat dit in de meeste kringen nog een vrij radicale visie is.

NIEUW EIGENAARSSCHAP – Op het moment wordt grond verhandeld – lees toegewezen aan mensen – op basis van de hoogste bieder binnen de aangewezen bestemmingsplannen. Stichting Land of Seattle ontwikkelde het drievoudig eigenaarschap dat Economy Transformers verder ontwikkelt, waar ook de toewijzing anders gaat. Het idee heeft zijn oorsprong in de gedachte dat de aarde van niemand is, van een of enkelen in het bijzonder en er tegelijkertijd ook nog voor iedereen is. “Wij zijn dat de juridisch, de creatief en economisch eigenaren gaan noemen.” In onderling overleg krijgt iedereen een rol toebedeeld. Matthijsen: “Tussen deze drie partijen ontstaan contractrelaties. In de praktijk betekent dit dat een creatief eigenaar, bijvoorbeeld een boer, het gebruiksrecht op de grond verwerft van de juridische beheer partij namens de gemeenschap. De juridische partij beheert de grond als een soort kluis waarbinnen de grond nooit meer verkocht kan worden via de markt. Op basis van de geschiktheid van de creatieve eigenaar en onder voorwaarden die door de gemeenschap (de economisch eigenaren) aan het grondgebruik worden gesteld, kan dan de creatieve eigenaar een gebruiksrecht verwerven. Met elkaar besluit je over de

bestemming van de grond en de beste ondernemer daarvoor.”

“Ik voorzie dat de juridische kluis, de trusts (bijvoorbeeld Stichting Grond van Bestaan), een sector specifieke rol krijgen en dat ze daarmee het gebied overstijgen. Zij kunnen de oren en ogen worden in de sector, zowel als het aankomt op capaciteiten en behoeften. Waar zitten de beste ondernemers? Wie zijn geschikt voor de taak? Waar zijn de beste gronden? Is er meer of minder grond nodig voor deze specifieke sector, in vergelijking tot de behoefte in andere sectoren? Zo zie ik een soort van web van associaties ontstaan, die met elkaar behoeften op capaciteiten afstemmen, en daarvoor gronden bestemmen.” Matthijsen gelooft niet dat dit op het moment nu door de overheid gebeurt. “Ik beleef dat niet als afstemming tussen gelijken en onder gelijken, maar als opgelegd. Al biedt de nieuwe Omgevingswet natuurlijk wel openingen. Echter, ook de macht van het geld zit daar nog tussen waardoor de belangen niet zuiver zijn en daarmee ook niet de afstemming. Op het moment dat grond uit de handel en het geldsysteem wordt vrijgemaakt en speculeren op grondwaardevermeerdering niet meer mogelijk is, kan je pas echt over neutrale, dienstbare, afstemming spreken.”

VERANDERING – Dit drievoudig eigenaarschap van Economy Transformers bevreemdt de status quo. Om dit idee grootschalige uitvoering te geven, dienen een aantal mensen hun grondeigendom op te geven voor het gemeenschappelijke belang. Zaken als pensioen, die vaak ook in grondeigendom belegd worden, moeten een andere afgeleide zien te vinden. De vraag is: gaan mensen gewillig hun grondeigendom opgeven? Matthijsen: “Ik ben een groot voorstander van de *coalition of the willing*, oftewel mensen die zelf gemotiveerd zijn om mee te werken. Je moet niet macht met macht weghalen.” Ze gelooft dat het onderliggende verlangen van mensen hierbij kan helpen, namelijk goed voor de aarde willen zorgen en deel willen zijn van een gemeenschap. “Het drievoudige eigenaarschap past goed bij dat verlangen.”

PILOTS – Op het moment zijn concrete uitwerkingen van het drievoudig eigenaarschap nog in uitwerking. “Het Veerhuis is de eerste concrete pilot. Verder begeleiden wij nog zeven andere projecten.” Daarnaast geeft Matthijsen aan dat er vaak twee van de drie soorten eigenaarschap terug te vinden zijn in projecten, maar zelden alle drie de elementen. Ze ziet graag dat de “eilandjes van innovatie” verder gestimuleerd worden. Ze roept op: “Pionier mee met

grondeigendom. Doe mee met de *community land trusts* beweging, een verwerkelijking van het drievoudig eigenaarschap in de praktijk.”

EDUCATIE – Matthijsen ziet een belangrijke rol voor educatie om te reflecteren op de economie. “Economie gaat nu over geld. Terwijl economie – lees elkaar voorzien in onze materiele behoeften – al lang voor het eerste geldsysteem bestond. We zijn heel ver weg van de reële economie en het reële leven.” Ze beschrijft hoe het huidige financiële systeem mensen in zijn grip heeft: (levens) keuzes worden gemaakt op basis van de financiële status en zekerheid. De bewustwording over hoe dit financiële stelsel in elkaar zit – en wie het vertrouwen van de gemeenschap krijgt om een idee te verwerklijken (krediet) en dus ook de eigendomsvraag rondom geld – is voor haar even belangrijk als de vernieuwing van grondeigendom. “Niet alleen grond maar ook geld is een common en moet als zodanig door gemeenschappen beheerd en toegewezen worden.”

RECHTEN – Matthijsen gelooft niet dat dat de oplossing voor milieuproblemen gevonden moeten worden in rechten voor de natuur. Ze vertelt hoe iemand tijdens een van de trainingen bij Economy Transformers een inzicht had over rechten: “als je terugvalt op het rechtssysteem handel je in feite vanuit angst en controle, je geeft de mens als het ware een beetje op.” Matthijsen gaat hier op verder: “Door rechten toe te kennen laat je het aan anderen over. Als je kijkt naar beleid en wetgeving op het gebied van duurzaamheid worden er feitelijk twee of meer belangen tegenover elkaar gezet. Terwijl je meerdere kan willen, bijvoorbeeld zowel zonnepanelen als een gezonde bodem. Daarnaast wordt van de aarde ook een businessmodel gemaakt. Het punt is: je hoeft niet in een belangenstrijd te komen. Sommigen vinden het een te antropocentrisch beeld, maar het punt is juist dat alleen de mens de macht heeft om de aarde te vernietigen en ook om haar weer gezond te maken. We zullen dat als mensen met elkaar moeten doen. Als grond uit de handel en uit het geldsysteem is, is leegroef niet meer mogelijk en ontstaat duurzaamheid vanzelf. Daar heb je geen recht voor nodig. Wel zinvol en absoluut noodzakelijk is de vernieuwing van ons bestaande particuliere eigendomsrecht.”

Hanneke van Ormond

Hanneke van Ormond werkt voor Urgenda op het gebied van biodiversiteit en landbouw.

BODEM – Hanneke Van Ormond geeft aan dat je nooit keiharde conclusies kan trekken over de bodem. “Het is een organisme met een ontzettend ingewikkelde structuur met veel variabelen die invloed hebben.” Ze onderschrijft dat de bodem gigantisch belangrijk is, voor bijvoorbeeld het opslaan van stikstof: “Als we dat nú niet doen gaat de bodem op en dood. Het is lastig om de bodem dan weer in leven te krijgen.”

Van Ormond vertelt hoe de huidige manier van landbouw en het verbouwen van gewassen grote invloed heeft op de bodem: “Zo zijn aardappels erg slecht voor de bodem, die groeien diep in de bodem en om deze eruit te halen moet de hele bodem omgewoeld worden. Granen zouden veel beter verbouwd passen, maar de graanprijs is zo laag dat dit voor boeren niet rendabel is. Peulvruchten zouden het beste voor de bodem zijn, alleen daar is amper afzet voor te vinden. Sommige boeren vinden een niche markt voor dit soort producten maar het gros dus niet.”

Van Ormond spreekt vaak boeren. De laatste tijd zijn dat veel geëmotioneerde boeren aan de lijn heeft die deze zorgen met haar delen, over onder andere de droogte. “Voedselbossen zouden in die droogte nog wel kunnen produceren, maar de regulieren akkers niet.”

CONSUMENTEN & PRODUCENTEN – Om een betere bodem te garanderen hebben we de boeren nodig en om dat te realiseren hebben we de consument nodig, is ongeveer de strekking van Van Ormond. “We hebben een beetje protectionisme nodig om het roer om te gooien. Vijftig jaar geleden werd er door de boeren wel op lange termijn gekeken: wat kan ik verbouwen waardoor mijn bodem de komende jaren ook nog veerkrachtig is? Inmiddels is dit veranderd. Consumenten betalen veel te lage prijzen voor producten en dit beïnvloedt de manier waarop boeren verbouwen. Op het moment is er geen keuze voor de boer en dan is de keuze van de boeren logischerwijze overleven.” Van Ormond geeft aan dat je boeren de keuze moet geven, en dan zullen ze ook de juiste

keuze maken voor een kwalitatieve bodem.

“Boeren weten ondertussen niet meer waar ze goed aan doen. Er is hen lang verteld dat chemie de oplossing is. Nu ziet een aantal boeren dat de oogst terugloopt. Natuurlijk is er ook een groep die gehersenspoeld is en het hardste roept dat kunstmest wel goed is. Daarnaast is het ook zo dat de kleine boeren de regels voor de grote boeren moeten volgen, die niet passend zijn.” Vanuit Urgenda werkt Van Ormondt aan het uitwerken van maatregel 45 in het 54-puntenstappenplan dat Urgenda heeft geformuleerd om de CO2 uitstoot te verlagen.

De supermarkten spelen een grote rol in het helpen van de consumenten bij het maken van de juiste keuzes. Van Ormondt: “Supermarkten beïnvloeden namelijk op dit moment de consumenten. In Nederland geven we ongeveer 9% van ons vermogen uit aan eten, dat is enorm laag als je naar andere landen kijkt. Vanwege de bonusaanbiedingen betalen Nederlanders vaak veel te weinig voor de reguliere producten, waardoor het gat met biologische producten groot is. Als je naar andere landen kijkt is biologisch veel gangbaarder. Het lijkt alsof er in Nederland meer stigma’s rondom biologisch hangen. In andere landen is er zelfs beleid op biologisch en zijn er campagnes. Het zou in Nederland makkelijk zijn om beleid in te stellen voor alle overheidsorganisaties om biologisch als norm te hanteren.” Volgens haar zou het al een groot verschil zijn als met 1% het gat dichten. “Nu worden verborgen milieukosten niet meegenomen in het kostenplaatje. Dat zou een oplossing zijn om een eerlijkere prijs te vragen voor producten. Vanuit de markt komen maar kleine stapjes. Wat dat betreft is de Nederlandse consument vol goed vertrouwen in de supermarkt en de overheid: ‘zij zullen wel eerlijke en goed geproduceerde producten in de schappen leggen.’ Helaas is dat niet zo.”

BELEID – “Op het moment is er geen duidelijk beleid op de bodem,” vertelt van Ormondt, “de meeste richtlijnen gaat over de mest. De boeren hebben mest en dat moet ergens heen.” Ze stelt voor om weg te gaan van een mestbeleid en over te gaan naar een systeem waar je hen die de bodem verbeteren beloont. Ze licht verder toe: “Als het gaat over beleid en wetgeving over de bodem, bestaat er eigenlijk alleen het beleid op mest naast de algemene milieuwetgeving. Dit zegt alleen wat niet gewenst is en geeft geen richtlijnen over een kwalitatieve bodem met bijvoorbeeld micro-organismen en schimmels die de bodem levend

houden.” In het verlengde hiervan geeft van Ormondt aan dat ook de huidige aanpak op het waterpeil ondermaats is: “Dit wordt op het moment gestuurd door invloedrijke boeren. Dit zou niet door boeren bepaald moeten worden, maar door regelgeving.”

“Daarnaast is het belangrijkste om duidelijkheid te creëren voor de boeren. Dat er een stip op de horizon komt waar de boeren naar toe kunnen werken. En niet dat beleid elke vier jaar verandert.”

BODEMRECHT – “Een bodemrecht zou de boeren wel helpen,” verwacht van Ormondt, “mits dat sturing kan geven. Het moet dan wel concreet gemaakt worden.” Ze vermoedt dat het toekennen van rechten aan de bodem het bewustzijn zou vergroten. “En dat is hard nodig.” Ook noemt van Ormondt de zorgplicht die de staat heeft, als mogelijke insteek.

Urgenda is nationaal en internationaal bekend geworden door onder andere de rechtszaak tegen de overheid, om meer te doen om broeikasgassen terug te dringen.³⁷ Van Ormondt vertelt dat dit een uitzondering in de aanpak van Urgenda is. Urgenda verkiest namelijk het helpen van de overheid, door bijvoorbeeld een stappenplan met concrete oplossingen door te rekenen. Ze licht verder toe: “Het puntenplan om de klimaatdoelen te behalen is geheel doorberekend. Zo is er berekend als er minder kunstmest wordt gebruikt wat voor afname dit zou betekenen voor CO2. Een gezonde bodem neemt ook CO2 op, alleen dit is veel moeilijker door te berekenen daarom is dit enkel gedaan voor de kunstmest.”

³⁷ Voor meer informatie: www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatzaak/

Katy Olivia van Tergouw

Katy Olivia van Tergouw is verantwoordelijk voor de Nederlandse tak van de Stop Ecocide beweging. Stop Ecocide heeft als doel de aarde te beschermen door consequenties te verbinden aan het plegen van ecocide middels het recht.

BEWUSTWORDING – In het gesprek met Katy Olivia van Tergouw staat bewustwording centraal. Maar hoe creëer je bewustwording? Waar begin je? Van Tergouw geeft aan dat voeding een goed aanknooppunt is. Iedereen moet immers eten en staat daarom het dichtstbij, beargumenteert ze. Daarnaast noemt ze de 3,5% regel, die aangeeft dat er maar een klein deel van de bevolking daadwerkelijk in actie hoeft te komen om verandering te realiseren.³⁸ In communicatie om bewustwording te vergroten, kan er ook gekozen worden voor het gebruik van emoties, geeft van Tergouw aan. Die worden in andere sectoren, bijvoorbeeld de politiek, goed gebruikt. Van Tergouw: “Als je kijkt naar de rechtse politiek, zij gebruiken de emotie heel succesvol. Kijk naar Trump, die speelt totaal op de emotie, gebruikt geen feiten en komt hiermee weg.”

ECOCIDE EN NATUURRECHT – Stop Ecocide maakt het financieel mogelijk dat onder andere kleine eiland staten zich kunnen inzetten om ecocide wetgeving te realiseren. Ondanks de potentie van het concept, is er ook kritiek op de strategie van de Stop Ecocide beweging vertelt van Tergouw: “Het ICC is nog vrij jong en loopt nog niet zoals het zou moeten.”³⁹ Volgens van Tergouw zijn natuurrechten en ecocide dezelfde kant van een medaille. Maar zegt ze: “Recht op leven kan je niet uitoefenen als er geen wet is voor het doden van leven.” Dit is precies waar ecocidewetgeving zich op focust. Van Tergouw vertelt dat Polly Higgins zich in eerst instantie ook bezig hield met natuurrechten, maar zag uiteindelijk meer heil in ecocidewetgeving. Het principe van de ecocide als misdaad, net als de andere misdaden in het Statuut van Rome, is dat men persoonlijk aansprakelijk gehouden kan worden, in tegenstelling tot het aansprakelijk stellen van een bedrijf. Volgens van Tergouw werkt het daarom: “Als je weet dat je levenslang de bak in gaat voor het beschadigen van ecosystemen denk je nog wel een keer na.” Daarnaast biedt volgens haar de huidige wetgeving genoeg aanknopingspunten om aan de slag te gaan. Ze noemt hierbij Roger Cox als voorbeeld, die voor

Urgenda de klimaatzaak tegen de Nederlandse staat won.

Om in Nederland meer actie te realiseren, onderzoekt van Tergouw de mogelijkheid om ecocidewetgeving op nationaal niveau in te voeren. Dit doet ze in navolging van Polly Higgins, die een eerste opzet had gemaakt voor een Britse wet in 2011. Van Tergouw is realistisch: “Ik geloof niet dat Nederland hier een voorloper in zal gaan zijn.” Het gevolg zou namelijk zijn dat er in Nederland strengere gevolgen zijn ten aanzien van de natuurschendingen, wat de concurrentiepositie beïnvloedt ten opzichte van landen die niet een gelijksoortige wetgeving hebben geïmplementeerd. Voor haar heeft het zeker zin om ecocide ook nationaal te agenderen en het te koppelen aan nationale maatschappelijke vraagstukken of problemen, zoals biomassa.

Er zijn ook zaken waar van Tergouw tegenaan loopt, waaronder het benoemen van ecocide in communicatie: “Er is een duidelijke definitie wat ecocide is. Dit wordt gemeten aan de hand van drie pijlers: de grootte, de impact en de duur. Vaak spreekt men wel over wat er verstaan wordt onder ecocide, maar wordt het beestje nog niet bij de naam genoemd. Daarnaast wordt het woord ecocide ook met regelmaat onterecht gebruikt. Bijvoorbeeld als het gaat om de kap van 10 bomen.” Oftewel het woord wordt óf niet óf vaak onjuist gebruikt.

³⁸ Volgens onderzoek is er 3,5% van een totale bevolking nodig die in opstand komt (door middel van vreedzame protesten bijvoorbeeld) om daadwerkelijk verandering te veroorzaken (Robson, 2019). Ander belangrijk onderzoek door de University of Pennsylvania gedaan en toont aan dat als 25% van een groep ander gedrag heeft, dit doorslaggevend is (Noonan, 2018).

³⁹ Het ICC speelt een belangrijke rol in het realiseren van ecocide-wetgeving, doordat het toegevoegd wordt aan het Statuut van Rome, voor meer informatie zie: www.stopecocide.nl/maak-ecocide-straftbaar

Matthijs Schouten

Matthijs Schouten is ecooloog en natuurfilosoof voor Staatsbosbeheer. Hij denkt al lange tijd na over de relatie tussen mens en natuur.

BODEM – Matthijs Schouten moet eerst hard lachen om de vraag of Nederlanders de bodem als waardevol zien. “Wij zien de bodem als erg waardevol in termen van ruimte en landgebruik en prijzen.” Schouten geeft aan dat mensen over het hoofd zien dat de bodem een ecosysteem is. “Een enorm rijk ecosysteem, dat vaak een stuk rijker is dan wat er boven op die bodem zichtbaar is. In de bodem is een enorme biodiversiteit aanwezig. Dat ecosysteem vormt een wezenlijke basis voor heel veel menselijke behoeften. In die zin levert de bodem ecosystemendiensten en dat vergeet men heel vaak. Ook vergetende dat het een levend organisme is. Men is zich hier meestal niet van bewust, maar we worden wel wakker geschud. In Nederland is heel erg zichtbaar wat uitputting van de natuur en bodem betekent. Dat kan dan weer een versnellende factor worden. Wij worden heel erg geconfronteerd met wat er gebeurt als je te ver gaat.”

WAARDE – Schouten geeft aan dat mensen de bodem sneller als waardevol zien omdat deze diensten levert: “Er heerst een belangrijk frame, het typische Westerse frame, dat de natuur en de aarde voor ‘ons’ is. Dat het een instrument is voor ons welzijn, zonder enige betekenis voor zichzelf.”

Vanuit zijn werk als filosoof en ecooloog ziet hij dat de mens de natuur nodig heeft voor het welzijn. “Maar daarnaast heeft de natuur ook een waarde voor zichzelf, onafhankelijk van wat ze voor ons betekent. Ze staan naast elkaar.” Hij maakt een vergelijking met hoe dit werkt bij menselijke relaties: “Ik heb een elektricien nodig om mijn lampen aan te leggen en zonder elektricien heb ik geen licht. Dus in die zin is de elektricien instrumenteel voor mijn welzijn. Tegelijkertijd heeft de elektricien ook waarde voor zichzelf. De waarde is niet alleen dat hij mijn lamp kan aanleggen. En zo zie ik dat ook met natuur.”

PROJECTEN VOOR BEWUSTWORDING – Al jaren denkt en werkt Matthijs Schouten aan natuurbewustwording en de relatie ten opzichte van natuur. Aangezien bodem een wezenlijk onderdeel hiervan is, zijn de gedachtes en inspanningen op het gebied van bewustwording ook in grote mate relevant voor

de bodem. “We hebben wel eens gedacht om de natuur in de media te laten spreken. Kunstenaars kunnen allerlei vormen maken waarin de natuur spreekt. We hadden ook een hele leuke naam bedacht voor deze campagne: Namens de Natuur,” vertelt Schouten. Volgens hem is het betrekken van kunstenaars in het creëren van bewustwording een goede optie. Bijvoorbeeld kunstopleidingen of Hbo’s, oppert hij: “Daarmee doe je ook iets op het gebied van educatie en opleiding en je krijgt fantastische creatieve dingen.”

Een ander bewustwordingsproject van Schouten draaide om het idee om de natuur een eigen plek te geven. “We hebben ooit in Nederland een project gehad dat heette de Nieuwe Wildernis.” Het project, wat plaatsvond in Groningen en Drenthe, hield in dat een aantal particuliere landeigenaren in samenwerking met Staatsbosbeheer delen van het land ‘terug gaven’ aan de natuur. Schouten: “In de zin van: ‘we hebben daar niks meer te zoeken, dat is van natuur zelf’. Het waren geen grote gebieden, maar zijn wel officieel aangewezen. Prinses Irene heeft ze formeel afgesloten.” Schouten vertelt dat kinderen hun dromen voor het natuurpark op papier zetten en deze begroeven aan de rand van het natuurgebied. Het gevolg van deze onderneming was publieke consternatie, beschrijft Schouten: “Het heeft ontzettend veel gedoe opgeleverd. Eerst waren ecologen heel erg gelukkig, totdat het duidelijk werd dat zij er ook niet meer in mochten. Dat vonden ze belachelijk, want het moest toch gemonitord worden? Ongeveer een maand na het project kwamen er vragen in de Kamer van een aantal politieke partijen. Zij waren erg boos: Hoe kon de natuur nou ingeschreven zijn bij Kadaster als eigenaar van zichzelf?” Deze discussie was een doel op zich, vertelt Schouten: “Ik vond dit al een heel spannend en fascinerend debat.” Hij vertelt dat dit project als doel had om de discussie op gang te brengen. “Dat is natuurlijk ook wat het Parlement der Dingen, Ambassade van de Noordzee en een aantal kunstenaars doen. Ik vind het een heel belangrijk onderdeel van het transformatie proces waar we doorheen moeten.”

DISCOURSE – Schouten benadrukt dat de vanzelfsprekendheid van heersende opvattingen aangekaart moet worden om zo het transformatieproces te doorlopen. “Ik weet nog dat ik werd gevraagd door een jongerenorganisatie die een themabijeenkomst over bodem organiseerde. Ik zou in gesprek gaan met een klassieke boer en een biologische boer. Op het podium hadden ze een raampje ingebouwd en op een moment zou het raampje open gaan en zou ik

dan door dat raampje een filosofische vraag stellen aan die twee boeren. Dus ik heb mijn hoofd door het raampje gestoken en vroeg: 'Van wie is de bodem eigenlijk?' De klassieke boer zei onmiddellijk: 'Gezien wat ik er voor betaald heb, van mij.' De biologische boer zei: 'Die bodem is van zichzelf. Ik zorg ervoor en ik probeer er zo goed mogelijk mee om te gaan, maar die is van zichzelf en van de toekomst.' En daar gaat het denk ik om: die verschuiving van een frame."

De concepten die achter dit frame verborgen zitten, ligt Schouten toe: "In de 2000-jarige Westerse cultuurgeschiedenis hebben we de natuur tot een object gemaakt. Natuur is een instrument voor menselijk welzijn. Dat moeten we ontleren. Dat is helemaal niet zo makkelijk, dat is een frame waarin we de wereld met groot gemak zien." Dit frame bevestigde een student van Schouten, toen ze onderzoek deed naar de heersende natuurbeelden onder basisschoolkinderen. "Wij waren er allebei van geschrokken hoeveel kinderen denken dat de natuur er voor ons [mensen, *red*] is. Dat hebben zij niet zelf bedacht, dat is aan hen doorgegeven." Schouten voegt hier aan toe: "Door onze verstedelijking zijn er ook meer mensen die nooit meer in contact komen met natuur. Als we respect willen naar natuur of bodem, dan is daar wat voor nodig."

NATUURERVARING – Een belangrijke rol om dit te behalen ziet Schouten in de ervaring van natuur. "Ervaring is heel belangrijk. We weten uit meerdere bronnen dat als mensen in hun kindertijd wezenlijk contact met natuur hebben gemaakt, dat dit hun hele leven door kan werken. Ik vind het van eminent belang dat wij onze kinderen ook echt in contact met natuur brengen." Er zijn verschillende initiatieven die dit beogen, waaronder het project Natuurwijs, waar Schouten bij betrokken is. Schouten schat dat er al zo'n 80.000 kinderen in contact met de natuur zijn gebracht door dit programma. "Het belangrijkste is dat ze zich ook weer leren te verwonderen en dat ze een eigen relatie met de natuur kunnen ontwikkelen."

NIEUWE DISCOURSE – Naast het investeren in de natuurervaring van kinderen, gelooft Schouten dat er ook wat gebeuren bij de volwassenen. "Ik denk dat we als volwassenen iets moeten ontleren. Ik begeleid op het moment een project met allerlei ondernemers en professionals over verduurzaming. Een van de opdrachten is: kijk 5 minuten per dag naar iets dat niet door de mens gemaakt is. Dat kan een plant zijn, een dier, een stukje bodem. Kijk daar 5 minuten naar zonder enige conceptualisatie. Benoem het niet, geef het geen plek en heb er

geen oordeel over. Laat de rationaliteit weg. Kijk. Dat is alles." Schouten vertelt dat hij na een aantal weken wonderlijke verhalen hoort. "Mensen die zeggen: 'Er staat een boom voor mijn huis en 'dat ding' heb ik 30, 40 jaar gezien. Ik heb nu twee weken lang elke dag 5 minuten naar die boom gekeken en nu kan ik niet meer aan die boom voorbij gaan zonder die boom te groeten.' Dit gebeurt als je uit een frame stapt."

Uit een frame stappen is dus niet zo makkelijk. Het kost tijd. Schouten: "We hebben zeker nog een lange weg te gaan, maar ik ben optimistisch." Hij refereert aan een theorie uit de sociale wetenschappen waar 25% van een groep nodig is om verandering te brengen in de desbetreffende groep.⁴⁰ "Dat hebben we gezien in de jaren '60 en '70, de tijden van de *new age* en de *flower power*. Die beweging heeft de wereld enorm veranderd. Niet 100% van de samenleving was hippie. Er waren natuurlijk mensen die het verschrikkelijk vonden, maar die hoorde je niet, maar de samenleving veranderde wel. Je blijft altijd weerstand tegen verandering houden, mensen die überhaupt niet willen veranderen, maar vroeger zag je ze wat minder. Nu met internet worden al die proteststemmen meer hoorbaar."

STEDEN – Er zijn alsnog wezenlijke uitdagingen in de komende jaren. Anno 2020 woont een groot aantal mensen in steden, waar er minder plek is voor natuur dan in kleinere plaatsen en dorpen. Bij Schouten roept dit de volgende vragen op: "Heeft de stedeling überhaupt nog wel contact met de natuur? Wat is voor de stedeling natuur? Wat moet je doen om bewustzijn te creëren?" Volgens de VN leeft twee-derde van de wereldbevolking in 2050 in steden (UN, 2018). Schouten vermoedt dat het beeld van natuur voor veel mensen beperkt is en wordt gezien als een soort attractie; iets wat bezocht kan worden en achter hekken is weggestopt. Volgens hem vindt er dan ook geen verbinding meer plaats. "Een van de grote discourses in de stedenbouwkunde is: hoe kunnen we de groene stad gaan maken? Hoe kunnen we een stad maken waar natuur ook aanwezig is, zodat mensen zich er mee kunnen verbinden? Ik denk dat dit een heel belangrijke opgave is voor de toekomst."

⁴⁰ Recentelijk onderzoek (2018) van University of Pennsylvania toont aan dat 25% van een groep het magische nummer is om verandering te realiseren (Noonan, 2018).

STEM AAN DE NATUUR – In de loop van de twintigste eeuw zijn in al onze besluitvorming ook de ecooloog en de natuurbeschermer mee gaan praten, vertelt Schouten. “In die zin wordt de stem van de natuur al vertegenwoordigd. Maar ze spreken heel vaak vanuit een instrumentele benadering.” Volgens Schouten halen natuurbeschermingsorganisaties onder andere recreatieve waarde en natuurschoon aan als argumenten – oftewel instrumentele waarden. Hij geeft aan dat het belangrijk is om de natuur in een ander licht te zetten. “Dat betekent niet dat je de experts niet nodig hebt maar ook de mensen die zich verbonden voelen.” Volgens hem zouden juist die mensen de woordvoerders moeten zijn, je ziet dat naar voren komen in het initiatief Parlement der Dingen.

COMMONS – Schouten vindt de commons een belangrijk model. “Ik denk dat het idee van de *commons* een heel wezenlijk uitgangspunt is voor beheer van landschap en natuur omdat het gaat over gedeelde belangen. Het hele probleem bij particulier bezit in Nederland is dat het niet meer gaat om de gedeelde belangen maar om de belangen van de eigenaar.” Ook hier kan het Parlement der Dingen een rol spelen, waar het belang van de natuur en het belang van de mensen worden meegenomen, met andere woorden: “Het belang van alle stakeholders.”

Zo heeft hij een mooie illustratie van een gemeenschappelijk bodembeheer: “In Ierland heb je heel veel eilanden. Op een aantal van die eilanden had je traditioneel een koning. De koning werd niet erfelijk benoemd, maar door de gemeenschap [verkozen, *red*]. De eilanden hebben hele kwetsbare bodems, het zijn allemaal rotseilanden met veenbodems die een beetje begraasd werden door schapen en koeien. De veengronden zijn communaal. Het was de taak van de koning om in het voorjaar het eiland te belopen en te kijken waar de bodem kwetsbaar was en waar niet.” Vervolgens stelde de koning vast wiens schapen waar mochten grazen, en de hoeveel er dat mochten zijn, vertelt Schouten. De reden? “Om te zorgen dat de bodem voor het hele eiland bewaard bleef.” Dus iemand met veel macht en schapen kon niet ‘zomaar’ ergens zijn schapen laten grazen, geeft Schouten als voorbeeld.

De commons gaan uit van het gemeenschappelijke belang, een belang dat in onze huidige samenleving niet altijd voorop staat, vertelt Schouten: “We zijn natuurlijk ook erg doorgesloten naar individuele rechten en individuele belangen.” Maar de huidige coronacrisis helpt volgens Schouten bij het

identificeren van de gemeenschappelijke belangen. “We worden met z’n allen bewust dat we kwetsbaar zijn en afhankelijk zijn van de natuur. Uiteindelijk komen deze pandemieën voort uit misbruik van natuur en uitputting van natuur. Wat ik ook heel fascinerend vind, is dat mensen door de gedwongen *retreat*, zich veel bewuster zijn van de betekenis van natuur in de eigen omgeving.”

NATUURRECHT – “Voor ons is de natuur en bodem het domein van het niet-recht. We geven de bodem en de natuur geen enkele handelingsbekwaamheid en daarmee valt de hele natuur ook buiten ons rechtssysteem,” redeneert Schouten. Hij maakt de vergelijking met de rechten van mensen en hoe een vertaalslag naar natuurrecht er uit kan zien: “Mijn rechten als individu worden op een bepaalde manier geframed in de rechten van anderen en de rechten van de hele samenleving. Zo zou het ook met natuur kunnen gaan. Er is het idee dat als je natuur een rechtspersoon maakt, dat je dan helemaal niets meer mag. Dat is een doorgesloten beeld. Het gaat erom dat de natuur net zo veel rechten heeft als wij en dat je met elkaar moet kijken waar je kan samenwerken. Het gaat dus over partnerschappen.”

Hij gaat verder in op de frictie van rechten: “Het toekennen van rechten betekent dat je in de onderhandeling moet kijken naar de belangen van beide partijen. Wij behandelen bodem rechteloos, we doen er mee wat we willen. Maar als je zegt dat de bodem ook rechten heeft, bijvoorbeeld het recht op biodiversiteit en recht op gezondheid, betekent het dat je de bodem kan gebruiken, maar rekening moet houden met de rechten en dus de bodem niet uitput. Maar dat betekent niet dat je er helemaal niets mee mag.”

LATOUR – Een belangrijke denker in het samenbrengen van menselijke en niet-menselijke entiteiten is Bruno Latour. Met zijn theorie zijn al meerdere organisaties aan de slag gegaan om mens en natuur dichter bij elkaar te brengen. “Latour stelt voor het democratische systeem zo uit te breiden dat niet-menselijke wezens daar ook een stem in hebben. Dat betekent dat je de niet-menselijke wezens in het hele verhaal mee laat spreken. Ik kijk nu toevallig uit het raam en daar staat een lindeboom, en als ik nou ineens vindt dat hij mij te veel licht ontnemt, dan zou dat in Latour’s filosofie betekenen dat je dan niet onmiddellijk de boom omhakt maar dat ik ga kijken naar de boom. Wat heeft de boom nodig? En is het leven van de boom niet meer waard dan mijn verlangen naar meer licht? Dan krijg je dat soort interacties. Het kan er alsnog toe leiden dat er besloten wordt

om de boom te kappen, omdat er heel veel andere belangen spelen. Ik wil niet zeggen dat de boom nooit gekapt kan worden, maar je gaat een ander discours aan.”

Bij het concretiseren van Latour's theorie komen er lastige vragen aan bod, bijvoorbeeld: “Wie spreekt er voor de bodem?” Schouten geeft aan dat deze stem toch meegenomen moet worden in alle ontwikkelingen en plannen voor de ruimtelijke ordening “die je maakt ter behoeve van menselijke functies. Het kan niet anders dan die stem te laten verwoorden door mensen. En dat is ook wat de Ambassade van de Noordzee probeert te doen.”

RECHTEN VOOR DE BODEM – Schouten doet een suggestie voor welke rechten de bodem toegekend zou moeten krijgen: “Recht op gezondheid: de bodem moet ook gezond zijn en gezond functioneren als ecosysteem. En recht op diversiteit. Dat betekent dat we de bodem niet uitputten en dat de bodem in al haar diversiteit aanwezig mag zijn, ook de biologische diversiteit. Dat betekent recht op verschillende bodemtypen en recht op de daar bijbehorende diversiteit. Je hebt arme kalkbodems, veenbodems, kleibodems: wij maken daar een pot nat van. Dat zouden voor mij de drie rechten zijn: biodiversiteit, diversiteit en recht op gezondheid.” Als laatste voegt hij er aan toe: “En recht op ruimte! Als je de bodem wil zien als subject, dan moet de bodem genoeg ruimte hebben om zich te ontwikkelen en zich in stand te houden.” Hij illustreert dat er weinig ruimte is voor gezonde bodems, omdat de bodem vaak bedekt is onder asfalt of vol stikstof is.

Fenneke Sysling

Fenneke Sysling is universitair Docent Algemene Geschiedenis en Colonial and Global History voor het Institute for History aan de Universiteit Leiden. Ze is daarnaast ook geïnteresseerd in natuurlijke historie.

GESCHIEDENIS – “In de (geschiedenis van de) nationale identiteit van Nederland staat volgens mij een aantal dingen centraal: het idee dat de natie (mede) een product van de grond is, en daaraan gekoppeld het idee van maakbaarheid,” schrijft Fenneke Sysling over de Nederlandse identiteit en relatie tot de bodem. Met het laatste doelt ze voornamelijk op de inpoldering van het landschap.

De regionale verschillen zijn ook gekoppeld aan de identiteit volgens Sysling: “Daarbij denk ik vooral aan polders, maar ook aan de maakbaarheid en het idee van pionieren in Flevoland. In Drenthe denk ik juist aan het gebrek van vruchtbaarheid, armoede en de veenkoloniën waar mensen heen werden gestuurd. Limburg als een regio van zwart en groen (mijnbouw en boeren) en zo zijn er vast nog wel meer regio's te vinden waar de bodem te koppelen is aan de identiteit van de bewoners.”

MAAKBAARHEID – Het idee van maakbaarheid gold zowel voor mens als natuur, wat Sysling illustreert door een vergelijking te maken tussen Nederland en het bewind in Nederlands-Indië. “Er zijn, vooral in de 19e eeuw, parallellen te zien tussen de manier waarop in Nederland en in de koloniën dingen werden aangepast. Een voorbeeld daarvan is hoe Johannes van den Bosch in Veenhuizen een (straf)kolonie opzette. Daar werd het idee van het bewerken van de grond gekoppeld aan de verheffing van mensen. Er was dus het idee dat gekoloniseerden in Indonesië het meest geschikt waren voor landarbeid, en onder Nederlands gezag daarin konden moderniseren. Hetzelfde gold dan voor Nederland, ook daar konden de paupers uit stedelijk gebied onder toezicht van de experts ‘betere’ mensen worden door hard te werken op het land.”

BEWUSTWORDING – Een oplossing voor het creëren van meer bewustwording voor de bodem ziet Sysling voornamelijk in het idee van bioregionalisme. “Ik denk dat bioregionalisme een goede term is om ook het culturele aspect te betrekken bij bodemverrijking. Met bioregionalisme kun je betekenissen, verhalen en identiteiten koppelen aan een bodem. Ik denk dat dat deels al bestaat: veel toeristische tekstjes benadrukken de unieke landschapsaspecten van een bepaalde streek, maar dat zou nog wel meer gekoppeld kunnen worden aan specifieke producten van de bodem.” Sysling noemt als voorbeeld literatuur, poëzie en kunst over een specifiek landschap, en oppert dat je ook informatie over de bodem kan communiceren op de wijze waarop nu provinciegrenzen worden aangegeven. “Je zou ook borden kunnen plaatsen over bodemzones: van zand naar klei, van onder de zeespiegel naar erboven.” Aanverwant hieraan is het in leven houden van deze kennis en cultuur van elke bodem regio, zo noemt Sysling dat het belangrijk is om te investeren in kunst, verhalen en geschiedenislessen die over de bodem gaan. “Oftewel: meer geld voor cultuur buiten de Randstad.”

ZICHTBAARHEID – Om zichtbaarheid te geven aan de bodem noemde Sysling

het voorbeeld van het Amsterdamse metrostation Rokin. Hier zie je als reiziger de archeologische opgravingen van de regio, die door het bouwen van de Noord-Zuid lijn zijn opgegraven uit de bodem.⁴¹ Daarnaast noemt ze dat het haar opvalt dat de zichtbaarheid van de Nederlandse producten afkomstig van de Nederlandse bodem in de supermarkten laag is, zeker in vergelijking met nationalistischere landen als Frankrijk.

Jan van de Venis

Jan van de Venis is jurist bij Just Law en onder andere wvd. Ombudspersoonman van Toekomstige Generaties. Hij focust zich op het moment voornamelijk op natuurrechten, belangen van toekomstige generaties en mensenrechten in combinatie met een gezond milieu.

NATUURSCHAP – Jan van de Venis houdt zich al langer tijd bezig met natuurrechten of ‘Rights of Nature’. Hij heeft in samenwerking een vorm ontwikkeld van hoe een passende vorm van natuurrechten in Nederland zou kunnen werken. Samen met wetenschapper Prof. Tineke Lambooy en oud-notaris Christiaan Stokkermans heeft hij het idee gevormd om van de Waddenzee een ‘natuurschap’ te maken.⁴² “Op die manier stellen we het gebied veilig voor toekomstige generaties,” vertelt hij. In een artikel leggen Lambooy, Stokkermans en van de Venis uit dat het natuurschap als nieuwe soort rechtspersoon “van publiek- en privaatrechtelijke bevoegdheden kan worden voorzien om de ecologische integriteit van het gebied te beschermen en te ondersteunen” (p.78, 2020). Qua organisatorische en juridische vorm zijn de waterschappen een voorbeeld voor het natuurschap (van de Venis *et al.*, 2018). Hij licht de uitwerking van het natuurschap verder toe: “Met een natuurschap zou je per gebied stakeholders identificeren. Op het moment vragen we vissers, boeren, recreatie ondernemers, etc. om ook het belang van de zee mee te nemen. Hun korte termijn economische belangen zijn natuurlijk anders dan de lange termijn belangen van de zee. Het is belangrijk dat er een noodrem wordt ingebouwd in het systeem, maar dit moet niet het beginpunt zijn waar je het vanuit opbouwt. Zo is in Nieuw-Zeeland een lid van

The Crown en een lid van de Maori in de controlegroep, die kunnen ingrijpen bij besluiten.”

NATUURRECHT – “In Nederland zou een aanpak van natuurrechten in de grondwet nu waarschijnlijk niet werken,” zegt van de Venis. “Wellicht is het ook nog niet mogelijk om een recht via rechtspersoonlijkheid á la Nieuw Zeeland te implementeren, maar je kan wel stappen in de richting nemen.” Als voorbeeld noemt hij hoe Minister van Landbouw Carola Schouten in haar taalgebruik benadrukt dat mens en dier onderdeel zijn van hetzelfde systeem. De Ombudspersoon raadt aan om een afgewogen woordkeuze te gebruiken bij het communiceren over de bodem: “Benader en beargumenteer de bodem naar wat het is: een zeer rijk en biodivers ecologisch systeem, veel rijker aan leven per m3 dan bijvoorbeeld een bos. Een Moeder Aardebenadering zal waarschijnlijk een stuk minder goed werken in Nederland. Een rijk ecologisch, levend systeem dat recht heeft op een gezonde status is voor de rationele Nederlander een stuk makkelijk te behappen. Je zou dit bijvoorbeeld kunnen laten doorrekenen door het WUR, die kunnen dit gemakkelijk laten zien. Dat heeft veel minder met metafysische erkenning te maken.” Het creëren van een bodemrecht, of een natuurrecht, gaat volgens hem om het vinden van een middenweg waar de belangen van bodem in bestuur wordt meegenomen en een eigen stem krijgen. Hij doet een suggestie voor een vorm: “Meer in de vorm van *stewardship* of je zou kunnen denken aan een Earth Trusteeship.”

De vraag is of we de situatie in Nieuw-Zeeland, en andere landen die natuurrechten hebben geïmplementeerd, kunnen vergelijken met de Nederlandse situatie. In Nederland hebben we niet te maken met een oorspronkelijke bevolkingsgroep die is onderdrukt en een andere relatie met de natuur onderhoudt. Van de Venis zegt: “Er zijn natuurlijk wel groepen van mensen die al generatie op generatie in een bepaald gebied wonen, op die manier zijn zij ook een ‘oorspronkelijke’ bewoners. Niet iedereen in Nederland is het contact met de grond en natuurlijke omgeving (definitief) verloren, Zo is er in Noord Oost

⁴¹ Voor meer informatie over het project Below The Surface: belowthesurface.amsterdam/

⁴² Zie het artikel: ‘Hoog tijd(d) voor een Natuurschap Waddenzee Voorstel voor een nieuwe vorm van governance van de Waddenzee’ (Lambooy *et al.*, 2020).

Friesland een motie aangenomen waarmee er bijzondere eigen rechten aan de Waddenzee werden toegekend. Ze wisten zelf niet hoe dit eruit zou zien, maar wel dat belangrijk was en dat ze uiting aan dit gevoel wilden geven.”⁴³

Van de Venis voegt nog wel een kritische noot toe: “In Ecuador, waar de rechten van Moeder Aarde in de grondwet zijn verankerd, is de naleving van die wet weer slecht. Er zijn een aantal zaken geweest, maar vervolgens zie je er in de praktijk weinig van. Dan heb je niets aan een recht. In India en Bangladesh hebben rechters uit eigen beweging een aantal rivieren een *legal personhood* toegekend: omdat ze levende systemen zijn, komt hen rechten toe, zo is de redenering. Dat zie ik in Nederland niet snel vanuit rechters gebeuren.” Betekent dit dat we dan in Nederland helemaal geen recht kunnen verankeren voor de bodem? “Nee, dat ook zeker niet,” zegt van de Venis. “Met lokale gemeenschappen, groepen die al generaties lang op een bepaald stuk land wonen, kan je makkelijker werken om een recht voor bodem toe te kennen. Je kunt huidige regelgeving zo inzetten dat natuur of grond zoveel mogelijk van zichzelf wordt en je kan er eens over nadenken om een participatiepilot te draaien in een geschikt gebied, zoals Noord Oost Friesland.” Daarbij geeft hij aan dat het heel belangrijk is dat deze beweging *bottom up* is en niet *top down*, met ‘meaningfull participation’ van alle stakeholders in het gebied, ook bewoners.

Taeke Visser

Taeke Visser is ex-raadslid in de voormalig gemeente Dongeradeel en probeerde het concept van rechten voor de Waddenzee op lokale schaal en aangepaste vorm in praktijk te brengen.

In 2018 las Taeke Visser in Trouw een artikel geschreven door Jan van de Venis Tineke Lambooy en Arjan Berkhuisen waarin zij opriepen tot het toekennen van rechten aan de Waddenzee.⁴⁴ Visser raakte daardoor geïnspireerd. Aangezien hij raadslid was bij de gemeente Dongeradeel toentertijd, kon hij een motie indienen en zo gebeurde: “De motie was niet om de Waddenzee rechten toe te kennen, maar om de Waddenzee een rechtspersoonlijkheid te maken door

middel van een onafhankelijke beheer autoriteit. Andere partijen vonden het toekennen van rechten namelijk een stap te ver gaan. Het opstellen van een beheer autoriteit was ook deel van het regeringsakkoord, dus paste mooi. De motie werd aangenomen, met 15 stemmen van de 19 voor.”

Per 1 januari 2019 fuseerde gemeente Dongeradeel met andere omliggende gemeentes tot de gemeente Noord Oost Fryslân. Het gevolg was dat de motie opnieuw ingediend moest worden. Ook de tweede keer werd de motie aangenomen. Visser: “Vervolgens werd de motie aangedragen bij de Vereniging van Waddengemeentes. Zij bogen zich over het vraagstuk. Alleen was er op dat moment bekend dat er een beheerautoriteit werd opgezet door het Rijk. De Vereniging Waddengemeentes besloot te dit af te wachten. Vervolgens kwam er een beheerautoriteit die niet onafhankelijk was. Dit was duidelijk niet de gewenste uitkomst.” In de aangrenzende gemeenten is geen gelijksoortige motie ingediend. Visser vertelt: “Er was te weinig *feeling* bij zowel de gemeente als de provincie hiervoor.” Daarnaast beschrijft Visser: “ We wisten al dat er een beheerautoriteit zou komen, maar we vonden het belangrijk om aan de voorkant te agenderen dat het een onafhankelijke partij moest zijn. Via een officieel proces.”

“Het is jammer dat het niet is gelukt, maar niet geschoten is altijd mis. De poging was belangrijk,” vertelt Visser. Hij weet niet waar het in het proces fout is gelopen: “Als het puntje bij paaltje komt, wordt er niet geluisterd. Dan is er geen gehoor en geven ze niet thuis. Dan is participatie toch niet zo’n goed idee. Ik hoop dat een tweede poging waar in Nederland ook meer succes heeft.”

⁴³ Zie het interview met Taeke Visser om meer te lezen over de motie tot stand is gekomen.

⁴⁴ Voor artikel zie: www.trouw.nl/nieuws/de-waddenzee-heeft-ook-rechten-en-die-horen-in-de-grondwet-te-staan~b874d8b0/

Michaël Wilde

Michaël Wilde is directeur van biologische ketenorganisatie Bionext.

WAARDE – Michaël Wilde vertelt dat de bodem er belangrijk binnen de biologische landbouw is: er is namelijk een vitale bodem nodig om te verbouwen. “De boeren zijn niet afhankelijk van kunstmest of pesticiden, maar wel van een vitale bodem. Dit is ook de reden dat het merendeel van de consumenten en boeren omgaan naar biologisch: voor de waarde die het de aarde brengt. Die levert vervolgens ecosysteem services. De bodem komt in alle facetten van de biologische landbouw naar voren, ofwel direct ofwel indirect”.

Er zijn tegenstanders van de biologische aanpak, maar wanneer Wilde over het belang van de bodem spreekt is iedereen het met hem eens. “Vanuit dat punt ga je verder over de biologische landbouw. Als je namelijk een vitale bodem wil hebben, kan je dat niet rijmen met kunststof en andere chemische bestrijdingsmiddelen.” Tegenstanders zijn vaak sceptisch over het vermogen van de biologische aanpak om de wereld te voeden. Maar dat is niet de discussie die je moet voeren, zegt Wilde. “We moeten slimmer gaan verbouwen. Zo gaat er veel landbouwgrond naar het produceren van voedsel voor dieren en voor energie zoals ethanol en wordt er ook nog eens een groot deel, een derde, weggegooid. We moeten naar een meer plantaardig dieet. En daarnaast is de verspreiding van voedsel ook niet gelijk. Juist als we de bodem niet mee nemen kunnen we de wereld niet meer voeden.” Hij wil de boodschap dat de bodem essentieel is zo breed mogelijk verspreiden: “Het hoeft van mij niet perse biologisch, maar neem nou die bodem mee!”

COMMUNICATIE – In voorgaande campagnes die Michaël Wilde heeft geleid was het betrekken van mensen erg belangrijk. Hier was hij voor zijn vorige werkgever voor verantwoordelijk. “We hebben een campagne gedaan rondom bijen. Dat was een enorm leuke actie, die ook door de media werd opgepakt. We spraken niet over het feit dat landbouwgif slecht is, anders zouden we belanden in een welles-nietes discussie. We zijn geen discussie aangegaan en hebben alleen een positieve boodschap gebracht. Bijen houden van biologisch – wij deelden 400,000 zakjes bio-bloemenzaad uit en betrokken zo de consument.

Die werd een onderdeel van de actie waardoor de actie een groot succes werd.”

“Zo’n zelfde campagne hebben we gedaan rondom de bodem. Bij tomaten kreeg je wat compost en basilicumzaadjes. Helaas gingen er een stuk minder mensen dan verwacht mee doen. Het is dus heel belangrijk om mensen te betrekken en mee te nemen, maar zonder vingertje.” Wilde mist de bewuste houding van mensen: “Er is een groot gebrek aan kennis over de bodem bij de meeste mensen. Het is net als snorkelen, dan gaat er ook een hele wereld van leven voor je open. De bodem is enorm divers. Wij moeten onze duikbril opzetten en de bodem induiken.”

TRUE PRICE ACCOUNTING – Hij heeft gemerkt dat als je op een financiële manier over natuur praat dit eerder aankomt bij mensen die niets hebben met duurzaamheid. Nu ligt de focus nog heel erg op de kosten, maar volgens hem moet er een verschuiving plaats vinden van kosten naar waarde. “Je zou bijvoorbeeld overwegen om boeren te gaan belonen voor het uitvoeren van ecosysteemdiensten, als zij op een verantwoorde manier boeren. Door de biologische werkwijze neemt de bodem veel meer CO2 op, waardoor een boer de overheid helpt met het behalen van de klimaatdoelstellingen. En vervolgens kan je CO2 belasten. In de vorm van een CO2 heffing dat heeft een impact op de kosten van kunstmest.”

Voor de consumenten moet het ook aantrekkelijk worden, zegt Wilde. “Je kan er bijvoorbeeld voor kiezen om de belasting te verlagen. Daarnaast maken supermarkten veel marges op biologische producten. Zij kunnen er voor kiezen om minder marges te maken op gezond eten en ergens anders die marges op te rekenen. Daarnaast wordt er niet gekeken naar de verborgen kosten. Bijvoorbeeld de leefbaarheid en de (schade aan) ecosystemen door klimaatverandering.” Volgens Wilde is het belangrijk om de natuurlijke wereld in monetaire termen uit te drukken om tot nieuwe inzichten te komen. Wanneer de natuur wél wordt meegenomen, als een financiële factor, worden er namelijk andere adviezen gegeven die wel naar de lange termijn kijken. Zo heeft dit recent ook tot veranderingen geleid bij de Nederlandse Bank, vertelt Wilde. Door deze financiële slag te maken, spreekt natuur en ook de bodem, tot de verbeelding van andere sectoren, zoals de financiële. “Zo gaan we naar een true cost accounting en true value accounting. Zo kan je winst positief zijn, maar als je bedrijfsactiviteiten geen waarde hebben toegevoegd heb je alsnog een

negatieve true value. Bedrijven worden nu op een andere manier beoordeeld, door onder ander EY.”

Naast de true price accounting moet er volgens wilde nog wat gebeuren: “Het korte termijn denken van mensen prevaleert. Daarnaast vragen mensen zich af: ‘is there something in it for me?’ Daarom moeten we nu denken in win-win modellen. Ik spreek veel over het financiële en economische, maar vind het wel jammer dat het zo moet gaan.”

NATUURRECHT – Wilde vraagt zich af of een kopie van natuurrechten aanpak voor Nederland werkt: “Nederland, en het verlengde West Europa, is een stuk minder spiritueel. We moeten geen copy-paste doen van de aanpak in de Global South. In Nederland gaat B.V. Nederland voor. We drijven handel en die commerciële belangen gaan voor. Ik merk dat wanneer ik het over biologisch-dynamische landbouw heb, naar de filosofie van Rudolf Steiner. In Duitsland en Oostenrijk is dit veel gangbaarder, maar in Nederland is dit al snel te spiritueel. In Nederland gebeurt bijvoorbeeld wel dat er een stoel in de boardroom leeg wordt gelaten voor toekomstige generaties, of de natuur. In Nederland vinden we het lastig om iets aan te nemen dat nog niet is bewezen.”

Wilde denkt dat het lastig is om natuurrechten voor elkaar te krijgen, maar er is hoop. “In Nieuw-Zeeland is er een rivier die rechten toegekend heeft gekregen. In dit land is er een combinatie van de Maori traditie en de Westerse. Ik denk dat dit het meest in de buurt komt van Nederland. In Nieuw-Zeeland is de economie meer verbonden met de natuur en de link tussen een rivier en de bodem is snel gemaakt.”

De vraag is op welke niveau bodemrechten geïmplementeerd zouden kunnen worden. “Op internationaal niveau gaat dat lang duren, dan ben je zo zes jaar verder. Je kan beter op provinciaal niveau gaan kijken. Provincies willen zich profileren op het biologische. Een lokale schaal heeft meer kans op succes op de korte termijn. Als je op Europees niveau gaat kijken is de kans aanwezig dat beleid verwatert door compromissen. Maar uiteindelijk moet je ook hier én én én doen.”

Een stem voor de bodem, in de vorm van een bodemrecht, zou de biologische sector veel brengen, gelooft Wilde. “De invloed zou enorm positief zijn. Zo heeft de provincie veel grond in bezit. Als er een recht is dat zegt dat de bodem niet vervuild mag worden, kan daar biologisch verbouwd worden. Maar dan moet

de markt daar ook klaar voor zijn. Het heeft geen zin als er een te groot aanbod is en geen vraag.”

Wilde heeft nog een opmerking over de zoektocht naar de ‘stem van de bodem’: “Het is interessant om het een ‘stem’ te noemen. Ik geloof dat de bodem een zeer intelligente stem heeft, alleen dat wij niet luisteren.”

Literatuurlijst

Ambassade van de Noordzee. (n.d.). Ontmoetingen met de achterban in 2020: drie Noordzeecasussen. *Ambassade van de Noordzee*. www.ambassadevandennoordzee.nl/projecten/ontmoetingen-met-de-achterban-in-2020-drie-noordzeecasussen/ (15/11/2020).

BNR. (2020). Nederlandse tuinen zijn lang niet groen genoeg. *BNR*. <https://www.bnr.nl/nieuws/duurzaamheid/10400067/nederlandse-tuinen-zijn-lang-niet-groen-geenog> (11/11/2020).

Brummelaar, T. (2020). Langjarige pacht als beloning voor duurzame boer. *Boerderij*. 105:21. 16-18.

Brouwer, K. (2015). Advocaat van de Aarde. *VPRO*. www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2015-2016/advocaat-van-de-aarde.html (12/11/2020).

CBS. (2019). Oppervlakte landbouwgrond in eigendom, 2012-2018. *CBS*. www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2019/15/oppervlakte-landbouwgrond-in-eigendom-2012-2018 (11/11/2020).

CELDf. (2019). Media Release: Rights of Nature Constitutional Amendment Introduced in Sweden's Parliament. *CELDf*. www.celdf.org/2019/10/media-release-rights-of-nature-constitutional-amendment-introduced-in-swedens-parliament/ (9/11/2020).

CELDf. (2020). Advancing Legal Rights of Nature: Timeline. *CELDf*. celdf.org/advancing-community-rights/rights-of-nature/rights-nature-timeline/ (26/10/2020).

De Moor, T. (2020). Meer ruimte voor de 'commons'?. *Sociale Vraagstukken*. www.socialevraagstukken.nl/meer-ruimte-voor-de-commons/ (30/09/2020).

De Nationale Ombudsman. (2018). Overheid, denk in mogelijkheden! Ombudsman: praktijk voor burgerinitiatief weerbarstig. *De Nationale Ombudsman*. www.nationaleombudsman.nl/burgerinitiatief (22/10/2020).

Doughnut Economics. (2017). *Doughnut (economic model)*. [commons.wikimedia.org/wiki/File:Doughnut_\(economic_model\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Doughnut_(economic_model).jpg) (11/11/2020).

Duffhues, T., De Moor, T. en Vriens, E. (2020). Burgercollectieven staan klaar om de post-coronasamenleving vorm te geven. *De Groene Amsterdammer*. www.groene.nl/artikel/burgercollectieven-staan-klaar-om-de-post-coronasamenleving-vorm-te-geven (05/11/2020).

Economy Transformers. (n.d.). Publicatie GROND OP EEN WEEGSCHAAL. *Economy Transformers*. economytransformers.nl/publicatie-grond-op-een-weegschaal/ (12/11/2020).

EenVandaag (2020). Meer burgerinitiatieven door corona: hoe houden we dit vast? *NPO Radio 1*. www.nporadio1.nl/binnenland/26222-meer-burgerinitiatieven-door-corona-hoe-houden-we-dit-vast (21/10/2020).

Farjam, M., de Moor, T., van Weeren, R., Forsman, A., Ale Ebrahim Dehkordi, M., Ghorbani, A. en Bravo, G. (2020). Shared Patterns in Long-Term Dynamics of Commons as Institutions for Collective Action. *International Journal of the Commons*. 14:1. 78-90.

Fitz-Henry, E. (2020). Conjuring the past: Slow violence and the temporalities of environmental rights tribunals. *Geoforum*. 108:1. 259-266.

Fok, P., van Harn, E. en Kock, I. (2020). De aarde is van iedereen, en van niemand. *Bodem*. 30:1. 12-14.

Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

Het Groene Brein. (2020). *Stop landdegradatie in Nederland. Omarm het*

natuurlijk systeem en maak slimme keuzes.

Higgins, P., Short, D. en South, N. (2013). Protecting the planet: A proposal for a law of ecocide. *Crime, Law and Social Change*. 59:3. 251-266. InfoMil. (n.d.). Wanneer is m.e.r. of m.e.r.-beoordeling verplicht? Kenniscentrum InfoMil. www.infomil.nl/onderwerpen/integrale/mer/procedurehandleiding/wanneer-beoordeling/ (03/11/2020).

IUCN NL. (2020). Barbara Baarsma aangesteld als bodemgezant. *IUCN NL*. www.iucn.nl/updates/barbara-baarsma-aangesteld-als-bodemgezant (22/10/2020).

Lambooy, T., J. van de Venis, & C. Stokkermans. (2020). Hoog tij(d) voor een Natuurschap Waddenzee Voorstel voor een nieuwe vorm van governance van de Waddenzee. In: *Tijdschrift voor Omgevingsrecht en Omgevingsbeleid*. 2020:1.70-79.

Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Luiten van Zanden, J. (1999). Chaloner Memorial Lecture* The paradox of the Marks. The exploitation of commons in the eastern Netherlands, 1250-1850. *The Agricultural History Review*. 47:2. 125-144.

MacFarlane, R. (2019). *Underground*. Hamish Hamilton Penguin Random House UK.

Marx, K. (1906). *Capital; a critique of political economy*. <https://archive.org/details/capitalcritiqueo01marx/page/32/mode/2up> (9/11/2020).

Matthijsen, D., Kaashoek, P., en van Harn, E. (2020). Duurzaam bodembeheer vraagt om andere grondeconomie. *Bodem*. 30:1. 9-11.

McLeman, R.A., Juliette Dupre, J., Berrang Ford, L., Ford, J., Gajewski, K.

and Marchildon, G. (2014). What we learned from the Dust Bowl: lessons in science, policy, and adaptation. *Population and Environment*. 35:4. 417-440.

Mol, G., de Cleen, M., Molenaar, C., Keesstra, S., Visser, S. en Okx, J. (2017). Sustainable Development Goals: Transitities realiseren met duurzaam bodem- en landgebruik. *Wageningen University & Research*. via www.wur.nl/nl/show/Sustainable-Development-Goals-Transities-realiseren-met-Duurzaam-Bodem-en-Landgebruik.htm (12/11/2020).

Moore, J.W. (2017). The Capitalocene, Part I: on the nature and origins of our ecological crisis. *The Journal of Peasant Studies*. 44:3. 594-630. Nature and More. (n.d.a) What is True Cost Accounting? *Nature and More*. www.natureandmore.com/nl/true-cost-of-food/wat-is-true-cost-accounting (03/11/2020).

Nature And More. (n.d.b). Sustainability Flower. *Nature And More*. www.natureandmore.com/nl/over-ons/sustainability-flower (12/11/2020).

Natuurmonumenten. (n.d.). *Speelnatuur van OERRR*. *Natuurmonumenten*. www.natuurmonumenten.nl/kinderen/speelplekken (03/11/2020).

New Zealand Parliament. (2017). Innovative bill protects Whanganui River with legal personhood. *New Zealand Parliament*. www.parliament.nz/en/get-involved/features/innovative-bill-protects-whanganui-river-with-legal-personhood/ (05/11/2020).

Noonan, D. (2018). The 25% Revolution—How Big Does a Minority Have to Be to Reshape Society? *Scientific American*. www.scientificamerican.com/article/the-25-revolution-how-big-does-a-minority-have-to-be-to-reshape-society/ (03/11/2020).

Overheid.nl. (n.d.). Wet bodembescherming. *Wettenbank*. wetten.overheid.nl/BWBR0003994/2017-01-01 (03/11/2020).

Pentecost, C. (2012). *Notes from Underground*. Documenta 13. Hatje Canz.

http://commoningtimes.org/texts/cp_notes_from_underground.pdf (16/11/2020).

Pentecost, C. (n.d.). soil-erg. *Claire Pentecost Publicamateur*. www.publicamateur.org/?p=85 (11/11/2020)

Political Database for the Americas. (2011). Ecuador: 2008 Constitution in English. *Political Database for the Americas*. pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html (11/06/2020).

Pols, I., Bijlsma, Breedijk, M. en van Schie, M. (2018). Van wie is het landschap? *Ruimte en Wonen*. 2018:1. 42-51.

Provincie Noord Holland. (n.d.). West-Friesland Oost Leidraad Landschap en Cultuurhistorie 2018. *Provincie Noord Holland*. leidraadlc.noord-holland.nl/ensembles/west-friesland-oost/ (11/11/2020).

Tweede Kamer.(2020). Kamerbrief: met reactie op het Rli advies "De bodem bereikt?!" *Brief van minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit*. DGA-PAV / 20200092 www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/10/30/kamerbrief-met-reactie-kabinet-op-advies-rli-over-vitaliteit-nederlandse-bodems (15/11/2020).

Raworth, K. (2018). *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*. Random House Business.

Rli. (2020a). De bodem bereikt?!. *Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur*. www.rli.nl/sites/default/files/advies_de_bodem_bereikt_-_def.pdf (07/10/2020).

Rli. (2020b). Stop bodemdaling in veenweidegebieden: Het Groene Hart als voorbeeld. *Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur*. www.rli.nl/publicaties/2020/advies/stop-bodemdaling-in-veenweidegebieden-het-groene-hart-als-voorbeeld (07/10/2020).

Robson, D. (2019). The '3.5% rule': How a small minority can change the

world. *BBC*. www.bbc.com/future/article/20190513-it-only-takes-35-of-people-to-change-the-world (3/11/2020).

Sandler, R. (2012). Intrinsic Value, Ecology, and Conservation. *Nature*. www.nature.com/scitable/knowledge/library/intrinsic-value-ecology-and-conservation-25815400/ (03/11/2020).

Soil4U. (n.d.). Initiatiefgroep. *Soil4U*. <https://www.soil4u.nl/initiatiefgroep/> (11/11/2020).

Sólon, P. (2018). The Rights of Mother Earth. In V. Satgar (red.) *The Climate Crisis: South African and Global Democratic Eco-Socialist Alternatives*. Wits University Press. 107-130.

Stop Ecocide. (n.d.). Maak Ecocide Strafbaar. *Stop Ecocide NL*. www.stopeccide.nl/maak-ecocide-straftbaar (27/10/2020).

Ted. (2018). Kate Raworth: A healthy economy should be designed to thrive, not grow. *Ted*. www.ted.com/talks/kate_raworth_a_healthy_economy_should_be_designed_to_thrive_not_grow/transcript (11/11/2020).

UN. (2018). 68% of the world population projected to live in urban areas by 2050, says UN. United Nations. www.un.org/development/desa/en/news/population/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html (08/10/2020).

UN Environment. (2019). Environmental Rule of Law: First Global Report. *UN Environment*. www.unenvironment.org/resources/assessment/environmental-rule-law-first-global-report (11/11/2020).

Van de Venis, J., Lambooy, T. en Berkhuisen, A. (2018). De Waddenzee heeft ook rechten en die horen in de Grondwet te staan. *Trouw*. www.trouw.nl/nieuws/de-waddenzee-heeft-ook-rechten-en-die-horen-in-de-grondwet-te-staan-b874d8b0/ (28/10/2020).

